

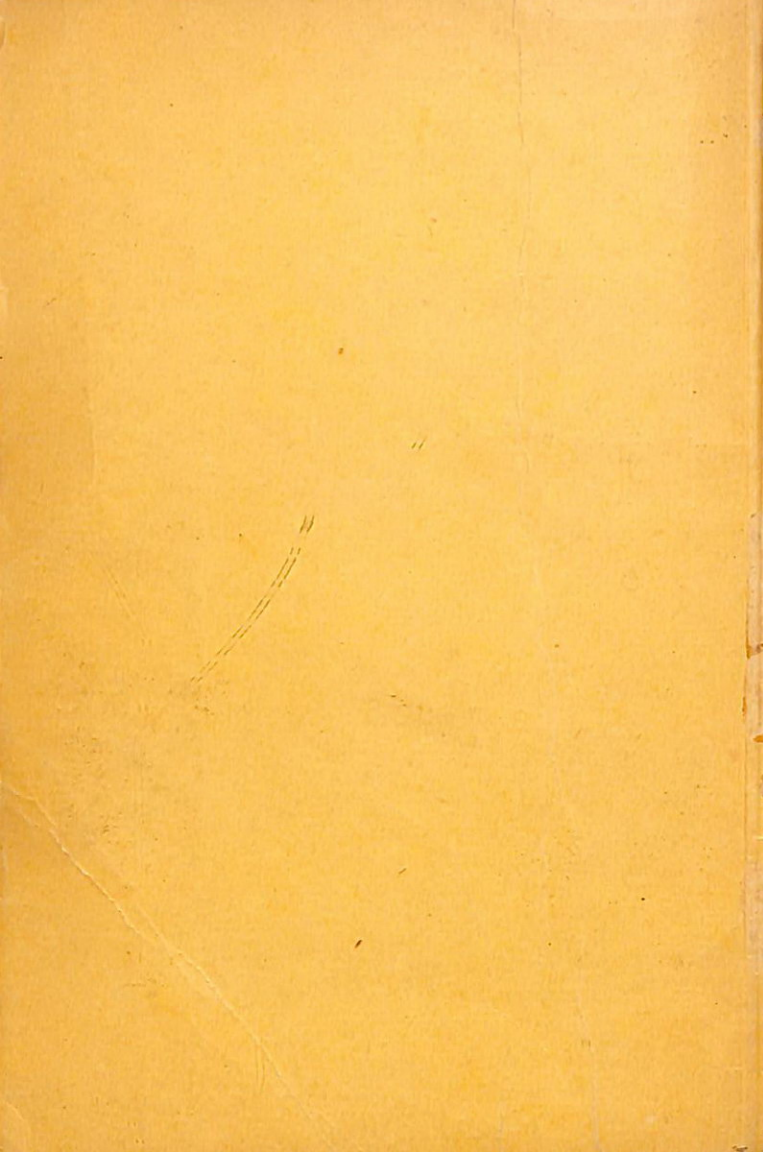
ՀԱՐԵԿԸ

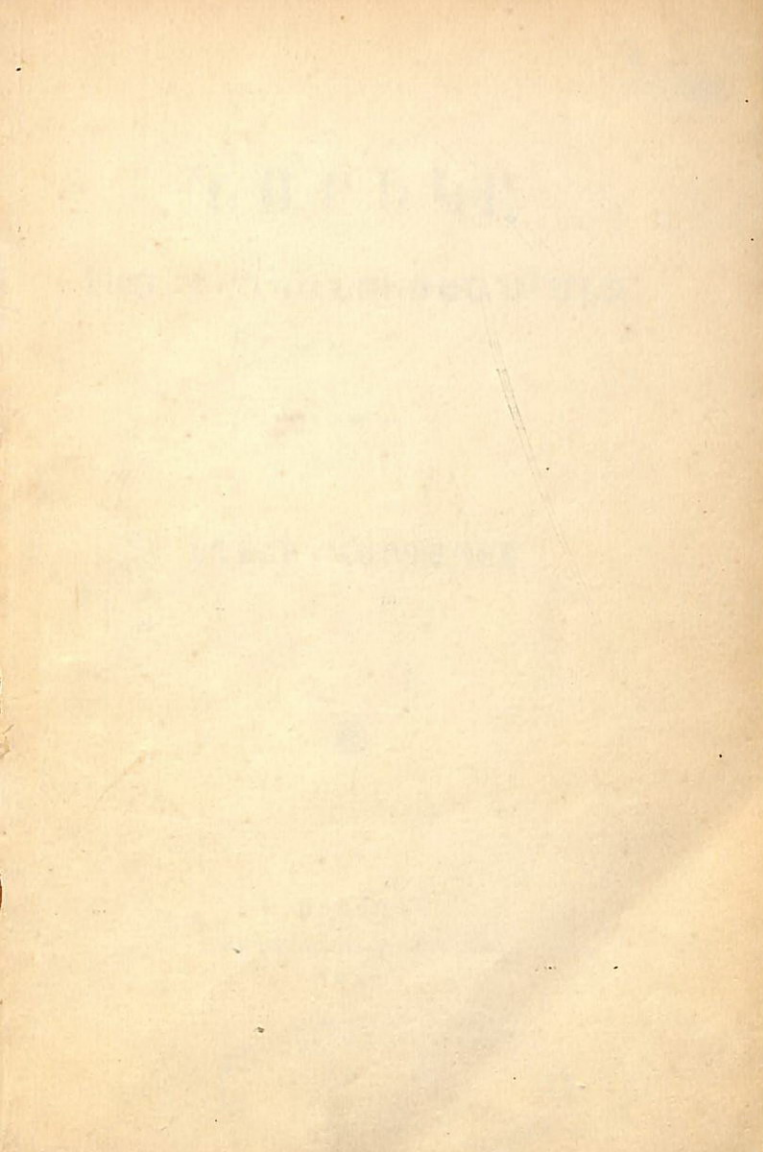
ԸԸԸԸ

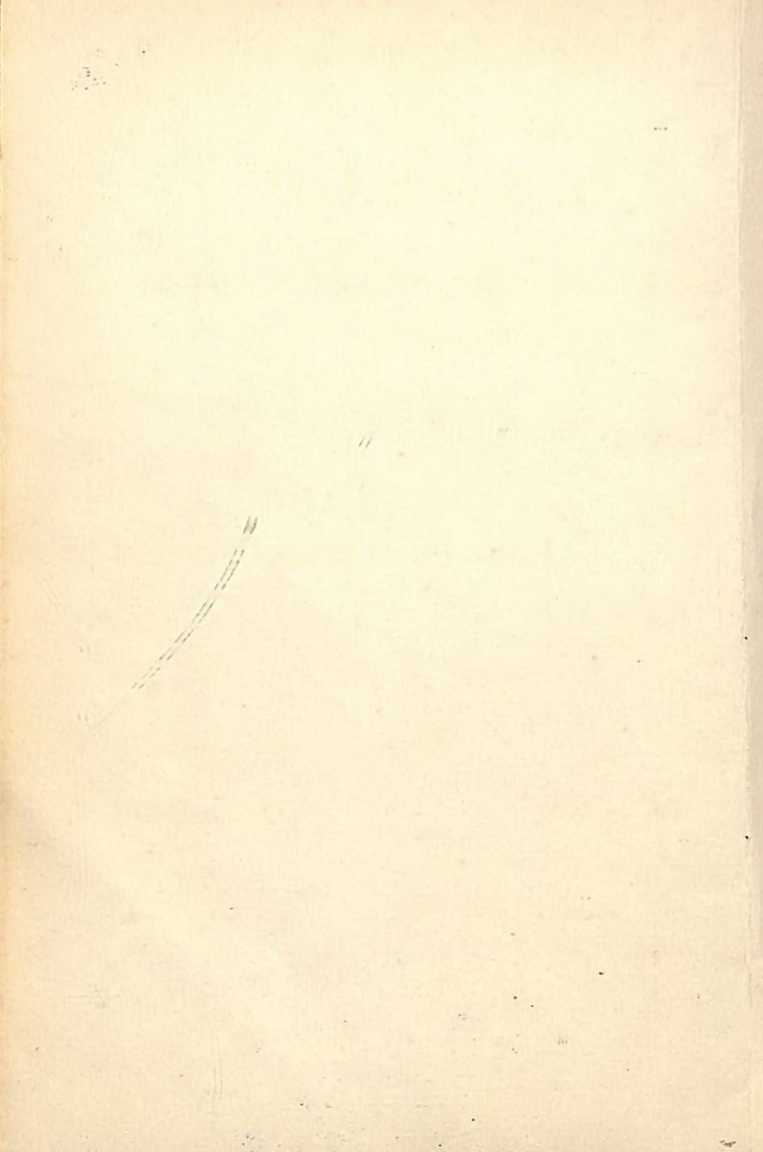
ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷԶ

ԵՂԻՇԵ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

V
403

ՆԱՐԵԿԸ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

A I
2532

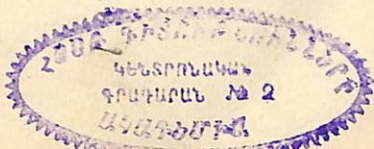
ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԵՐՈՒՍԱՆԷՄ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

1947

1914

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

"

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

"

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

"

20 Ն՝

ԽՈՒՆԿԵՐՈՒ ՄԷՋ ՊԱՌԿՈՂ

ՄԵԾ ՈՒՍՈՒՑԻՉԻՍ

ԹՈՐԳՈՄ ՍՐԲԱԶԱՆԻՆ,

ԽՆԿԱՆՈՒՇ ՔԵՐԹՈՂՈՒԹԵԱՆ

ՀՐԱՇԱԼԻՔԷ ՄԸ ՆԵՐՇՆՉՈՒԱԾ:

Իր յիշատակին մեջ հիացիկ

ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

100

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

PHYSICS

PHYSICS

PHYSICS

PHYSICS

PHYSICS

ՆԱՐԵԿԸ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հին և նոր մեր գրականութեան մէջ՝ եթէ կայ գիրք մը որ հաւասարապէս հետաքրքրէ զանգուածներ, որքան ասպարէզէն պատրաստուած մատենագիրները, կըրնանք վստահաբար ըսել աղօթամատեանն է ան Ս. Գրիգոր Նարեկացի:

Զուտ ստեղծման մարդին վրայ գիրքէն քիտղ այս շահեկանութիւնը դժուար է տեսնել երկու գլխաւոր մտահոգութեանց լոյսին մէջ: Ատոնցմէ առաջինն է կեանքը այս գրքին մինչեւ ժ. գարու կէսը, և քիչ մը աստի 900 տարիներու այդ ընթացքին մէջ, գիրքը ենթակայ եղած է կրօնական, աստուածաբանական, և քիչ մըն ալ գաղտնագիտական (Ésotrique) հետաքրքրութիւններու: Հայր Աւետիքեան իր «Լուծմունք Նարեկի» հատորի յառաջաբանին մէջ, կեղակարծ կը գտնէ Նայեանի կողմէն յիշուած Սարգիս Շնորհալի անուամբ մեկնութիւն մը, ինչպէս նաեւ

նման մեկնութիւններ նարեկի մասին վերագրուած Լամբրոնացիի և Տաթեւացիի: Ըստ Աւետիքեանի, մեկնողական այս աշխատանքները ԺԴ. դարու Կիլիկեան վանականի մը գործը պէտք է նկատել:

Նալեանի ինչպէս նաեւ Աւետիքեանի ուսումնասիրութիւնները կատարուած են լուծմունք տարազի թելադրանքով: Յ. Նալեան Պատրիարքի 1745-ի հրատարակածը լայնօրէն աշխատուած գործ մըն է, դպրոցական մեթոտով մեկնաբանուած, ներմուծելով շատ անգամ բացատրութիւններ, որ շրջանին տիրական մեկնող մեթոտին քիչ մը անխնայ գործածութիւնը կը յայտնեն: Իսկ Աւետիքեանի մեկնութիւնը թէև աւելի համառօտ, բայց վիճելի կէտերու և խրթնութիւններու շուրջ կը մատնէ աշխատանք, ուսումնասիրութեան ոգի, և որոշ թափանցում: Երկուքին ալ մօտ գոյութիւն չունի պատմական քննադատութեան ժամանակակից մեթոտին բարիքը: Կ'ըսենք այս ոչ իբրեւ մեղադրանք, այլ դիտողութիւն: Նալեանին համար նարեկը համառօտ Ս. Գիրք մըն է, իսկ ըստ Աւետիքեանի նարեկացին հոգեբոգող Դաւիթն է Հայ Եկեղեցւոյ: Երկուքն ալ խուլ արձագանգներն են իրենց ժամանակի հասկացողութեանց,

և ինչ որ կը ջանան և կը նիւթեն՝ աւելի չէ, մարդերն ու գործերը ներկայացնելու, ժամանակի միջակ հասկացողութենէն:

Շահեկանը, Նարեկի այս իրենց ժամանակին համար շատ խնամքով իրագործուած աշխատանքներուն մէջ, կարգ մը բնագրական ճշտումներ և լուսաբանութիւններ են, որոնց համաձայն Նարեկը ենթարկուած է զանազան խմբագրութիւններու, և համաձայն այդ խմբագրութեանց, աղօթքները ընդունած են տարբեր դասաւորութիւններ: Յետոյ իբրեւ շատ տարածուած աղօթագիրք, շատ արտագրումներ ունեցած է, կրելով անխուսափելի յաւելումներ և այլալուծումներ: Կարելի է ենթադրել հետեւաբար թէ այժմու մեր ունեցած աղօթամատեանը զանազան ձեռնումներէ զերծ չէ բոլորովին: Եւ թէ դժբախտաբար ցարդ ձեռագիրներու համեմատութեամբ կատարուած բանասիրական աշխատանք մը լոյս չէ ընծայուած այս մասին:

Նարեկի վերոյիշեալ երկու մեկնիչները, զբաղած աւելի բառերու, նախադասութիւններու և անոնց իմաստներու մեկնութեամբ, երբեք դատում մը փորձած չեն այն բոլոր վիճակներու և արժէքներու նկատմամբ՝ որոնք իբրեւ գոյն, գիծ և

մտածում կը լեցնեն Նարեկը: Ասիկա ինչ-
պէս ըսինք վերագրելի է դասական այն
հասկացողութեան և մեթոտներուն, որ
միակ ըմբռնումը եղաւ հիներու՝ այս կար-
գի աշխատութիւններու պարագային:

Մեր հին գրականութեան մէջ այս ամ-
փոփ տողերով պարզուած կեանքը բաւ
համարելով, կ'անցնինք Նարեկը տեսնելու
մեր զոյգ նոր գրականութեանց մէջ:

Արեւելահայերէն նկատողութեան ար-
ժանի ուսումնասիրութիւն մը ունի Ս. Գրի-
գոր Նարեկացիի մասին Մ. Աբեղեան, հրա-
տարակուած 1916-ի Ե. Հալայեանի «Ազ-
գագրական Հանդէս»-ի ԻԶ. գրքին մէջ: Ըն-
դարձակ այդ ուսումնասիրութեամբ յարգելի
հեղինակը փորձած է տալ ժամանակն ու
ոգին դարուն, որ Բագրատունեաց թագա-
ւորութեան բազմաբարիք շրջանն է: Ճշգ-
նութիւն, հրաշք, քիչ մը սնապաշտու-
թիւն և միստիսիզմ, երեսները կը կազ-
մեն այդ շրջանի կրօնական աշխարհահայ-
եացքին: Կը խօսի կարելի մանրամասնու-
թեամբ Նարեկացիի կեանքի և գործերու
մասին, ծանրանալով գլխաւորաբար ող-
բերգութեան վրայ: Ու այս բոլորը արեւե-
լահայերու յատուկ մեթոտով, առանց խը-
տացումի, ուր նմոյշներու մէջքերումը, և

անոնց ներքողը տիրական նկարագիրը կը կազմեն այս սեռի քննադատութեան:

Մ. Աբեղեան Նարեկացիին մէջ կը հաստատէ տմէնէն աւելի նկարիչը, բանաստեղծը և միտաբանը: Իր մեծ և անհամեմատ երեւակայութեան արդիւնքն է լեզուական գիւտերու առատութիւնը, պատկերներու յորդութիւնը, ինչպէս ճոռոմ ըլլալու աստիճան իր բազմախօսութիւնը: Ոճի այս դրական և բացասական յատկութիւնները Նարեկացիին քով, Մ. Աբեղեան կը նկատէ յունական և արաբական ազդեցութիւն, է. դարէն սկսեալ ներմուծուած արդէն մեր մէջ, մասամբ ասորական խոշորակով: Գրիգոր Մագիստրոսը այդ խաթարման անհանդուրժելի վերջին ներկայացուցիչը պէտք է նկատել:

Աւելի ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ արեւելահայերէն Նարեկով զբաղող երկրորդ հեղինակը եղած է Գիւտ Եպիսկոպոս, իր «Արեւելեան Անապատականը և Նարեկը» հատորով, հրատարակուած 1937-ին Երուսաղէմ:

Հեղինակը «Իբրեւ ուսումնասիրութեան առաջին փորձ» կը ներկայացնէ նախ Յունահռոյմէական աշխարհը և կազմակերպուող եկեղեցին Բ.-Ե. դարերում: Յե-

տոյ կը խօսի արեւելեան անապատականի մասին, անոր կեանքի նիւթական, ընկերային և հոգեկան երեսներէն, մեղքի գէմ և ի խնդիր սրբութեան անոր ոգորումներէն: Գրքին Բ. մասը բաղկացած հարիւրէ աւելի էջերէ, նուիրուած է Հայ անապատականին: Գիւտ Եպիսկոպոսի մերձեցման կերպը նոր ու աւելի է իր նախընթացներէն: «Նարեկացու վիշտի հիմքերը» գլուխին տակ. հեղինակը կը ջանայ ցոյց տալ թէ Նարեկէն բխող արտակարգ տխրութեան պատճառը, Նարեկացիին Աստուծոյ չկարեւալ նմանելու մտածումէն կուգայ:

Այս երկու լուրջ աշխատութիւնները արեւելահայ մտքին, Նարեկացիին շուրջ իրենց բերած լոյսովը արժանի են ուշադրութեան, մանաւանդ երբ նկատի ունենանք անոնց մօտ, քննական աշխատանքի և մասնագիտական ըլլալու նկարագիրը: Մ. Աբեղեան մասամբ առաջինը կը յիշեցնէ, գրական հարցին հանգէպ յարգանքով մը բարեփոխուած: Գիւտ Եպիսկոպոսի գործը կը կարգացուի, հակառակ իր լայն շեղումներուն, արտաքին ծանօթութեանց իր մթերքին համար: Կ'արձանագրենք փաստերը, ու կ'անցնինք Նարեկը տեսնելու արեւմտահայ գրականութեան մէջ:

Արեւ

Արեւմտահայերէն Սրուանձտեանց՝ անդ-
րադարձած է ժողովուրդին դարաւոր հա-
մակրութեան և զգացման, հանդէպ այդ
մատեանին: Չօպանեան առաջինն է ե-
ղած, լայն համակրանքով մօտեցած Նարե-
կացիին, զայն նկատելով մեր միտքի քա-
կան գրականութեան տիտանը, և այդ սե-
ռի աշխարհի մեծագոյններէն մին: Նարե-
կը ըստ Չօպանեանի ամբողջ մարդկութեան
իղձը, սէրը, գովեստը եւ խնդրանքն է
մարդէն Լիստոլծոյ: Իբրեւ ոճ և արտա-
յայտութիւն, Նարեկը իրեն համար ամէնէն
ինքնատիպներէն մին է բոլոր գրականու-
թեանց, հակառակ որ իր լեզուն Ս. Գրքի
մեծավայելուչ և պայծառ հայերէնը չէ:
Մեր արժէքները որոնելու և զանոնք գը-
տած ըլլալու քաղցրութիւնը աւելի քան
սրտառուչ է Չօպանեանի քով:

Գարեգին Եպիսկոպոս և Թորգոմ Սըր-
բազան Նարեկի թարգմանութեան իրենց
յառաջաբաններուն մէջ հիացական տողեր
ունին: Թորգոմ Սրբազան այդ գիրքը կը
նկատէ իր ժամանակի իմացական, բարոյա-
կան, գիտական, քերթողական, հետա-
րական և մեկնողական ձգտումներու խը-
տացումը, հայ Փօքլոռի նկատելի հետքե-
րով, և այս ամէնը ընդելոյզ ոսկի յատակի

մը վրայ՝ որ իր բանաստեղծութիւնն է :

Սշական, գիրքը ենթարկած է դասական կարիքներու կաղապարին, անոր մէջ տեսնել ուղեկոմ այն գլխաւոր երեւոյթները, իրողութիւնները, անձերն ու աշխարհները, որոնք Նարեկացիին ընդմէջէն կը յայտնաբերուին իբր հասարակաց յինելութեան կերպեր : Երրորդութիւն, Աստուածամայր, երկնային զօրքեր, Մեղքին իշխանն ու իր բանակները, մարդը իր տկարութեան բոլոր հանգէսովը, երկինքն ու երկիրը, որոնք Ժ. դարուն ունէին սեպհական յօրինում :

Մօտենալու այդ կերպը թէեւ ուղղակի ենթակայ դասական կարգաւորման և կարելիութեանց, կը թուի ըլլալ ծրագիրը աւելի ընդարձակ աշխատասիրութեան մը որ չէ իրագործուած :

Արագ այս տողանցին մէջ ինծի հազիւ կարելի եղած է Նարեկի վրայ կատարուած աշխատանքին ամէնէն կարկառուն կողմերը ընդգծել : Մեր տղաւորութիւնը այն է որ իր շուրջը այսքան տարբեր ճամբաներով շահեկանութիւն ստեղծող հաստի մը՝ ունի բաւական կենսունակութիւն ուրիշ սերունդի մըն ալ գնահատանքն ու դատումները գիմաւորելու :

Աւելորդ կը նկատենք զբաղիլ բոլորովին նորերու մօտ գրքին հանդէպ բանաձեւուած ժխտական տրամադրութիւններով, որոնք գրական քմահաճոյքի դժբախտփաստերն են միայն: Գիրքը որ հազար տարի դիմացեր է, միշտ խորհրդաւոր իր ուժին մէջ պահելով հմայք մը այս ժողովուրդէն, իրարմէ տարբեր բազմաթիւ սերունդներու, այդ գիրքը աքացահար չի կրնար ըլլալ երէկուան լրագրողէն և հեղինակէն:

Եթէ երբեք Սրուանձտեանցի, Չօպանեանի և Գարեգին Եպիսկոպոսի հիացական զգացումները մեզի կը թուին չափազանց, քիչ մը խոչորցած նոյնիսկ, միւս կողմէն՝ իրաւ և անհերքելի վկայութիւններ են այդ գործին մնայուն արժէքէն: Տեղն է յիշել Եւրոպացի գրադէտին խօսքը թէ, զործը համաձայն է ինքզինքին, կայ ու կ'ապրի, մինչ իր շուրջը քննադատներ զիրար կը բզրքտեն:

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ

Ճակատագիր է որ տժգունին կտաւնե-
րը, աղօտին էջերը, խորշումին մարմարնե-
րը: Այս օրէնքը քիչ բացառութեամբ,
տրորած է իր անողոք խստութեանը ներ-
քեւ ինչ որ իբրեւ քաղաքակրթութեան
նշանակ, երբեմն տախտակ, ստէպ շքեղ
իրագործում հասած է մեզի: Անկէ զերծ ոչ
մէկ իրացում այն անորակելի արժէքներէն,
որոնցմով կազմուած է հայ մշակոյթը:
Իմ նպատակս է այդ մշակոյթի կեանքին
բարձրագոյն մարդերէն մարդ մը, գործ
մը վերբերել, ենթարկելով զանոնք մեր
օրերու լոյսին: Առաջինը չեմ նման ձեռ-
նարկի մը մէջ: Հէքեաթը, յայտմաւորքը,
ժողովրդական աւանդութիւնը, հմուտ ե-
պիսկոպոսի մը պրպտումները տարրերը
կուտան այդ անձնաւորութեան: Դիւրին չէ
իրականին մէջ ստկայն համախմբել այդ
ամէնը, յօրինելու համար ժ. դարու անա-
պատականը, ինչպէս է անոր պատկերը իմ
մտքիս մէջ:

Վանականութիւնը կենցաղ և ապրելու
հղանակ ըլլալէ առաջ՝ վիճակ է, և իբր
այդ կը զատորոշուի եկեղեցիէն: Շփո-

թուամներէ խուսափելու համար, եկեղեցին իբր ընկերային հաստոյթ երեք երեսներով կարելի է ըմբռնել, կրօնական, վանական, և ճգնողական, վերջինը գործի վերածուած վարժութիւնն է այն սկզբունքներուն և քաղաքարներուն, զոր Աւետարանը իբրեւ տիեզերական իրողութիւն բերած է աշխարհի: Ծգնաւորութիւնը նպատակ ունի անհատին մէջ պայծառացնել և միութեան մը վերածել հոգեկան ոյժերը: Աքանջացում, տեսիլք, երազ, որոնց ամէնօրեայ յաճախանքէն կը հալածուի ճգնաւորը, ուրիշ բաներ չեն բայց իր իսկ տենչանքները, իր հոգեկան աշխարհի ձգտումները, որոնց հանգիսաբեմն է ինքը: Անապատականը միտտիք է, իր մէջ զարգացած և անհամեմատ չափերու հասած է անհատականութիւնը: Ծգնաւորին համար անհատօրէն ապրիլը, և Տիեզերականին, Աստուծոյ մասնակից ըլլալու ձգտումը կը հեռացնեն զինք ամբօխէն:

Վանականութիւնը իր կենցաղով և սկզբունքներով կը տարբերի անշուշտ ճգնաւորութենէն: Ծգնաւորը առաւելաբար մենակեաց է, առանձինն և բնակութենէ հեռու փախչողը. այս վիճակը իր հնութեամբ կը կանխէ վանականութիւնը՝ որ

ընկերայնացած և կազմակերպուած դրութիւնն է առաջինին: Կրօնական կեանքի այս ըմբռնումը յատուկ է քրիստոնէութեան: Հին եգիպտոսը, Հնդկաստանը, Իսրայէլը, և վերջի ժամանակներուն մահմետականութիւնը, ունեցած են կրօնական կեանքի այս նմոյշները: Բ. և Գ. դարերուն կան երկսեռ ճգնողներու յիշատակութիւններ, հալածանքներ աւելի նպաստեցին կեանքի այս վիճակներուն, և եգիպտոսի մէջ մասնաւորաբար, բազմաթիւ քրիստոնեայ ամբոյսներ անապատ տարին: Այս շրջանին տակաւին վանական կազմակերպուած կեանք մը գոյութիւն չունի, կան առանձնաբար և կան քով քովի ապրողները: Կանոններ, ուխտեր, և վարչութիւն չկայ, առաջնորդ մը կամ մեծահամբաւ ճգնող մը շատ անգամ իր օրինակին տպաւորութեամբը կ'իշխէ: Ասոնք իրենց ժամանակը կը լեցնէին աղօթելով, խորհրդածելով և ձեռքի աշխատանքներով:

Բուն վանական կեանքը կը սկսի Դ. դարուն, Ս. Բակոմիոսով (292-346), այս շրջանին այրերու և կիներու յատուկ վանքեր կը շինուին, և կանոնաւոր ու կազմակերպուած կեանք մը կը սկսի: Այս դրութիւնը շուտով կ'որդեգրուի Սիւրիոյ, Պա-

ղեստինի և Փոքր-Ասիոյ քրիստոնեաներէն:

Մեր պատմութենէն գիտենք թէ Մեծն Ներսէսի ժամանակ Հայաստանի մէջ եւս աւելի քան զարգացած էր վանականութիւնը, և Ե. և Զ. դարերուն իր լաւագոյն կազմակերպութեանը հասած պէտք է ըլլայ, ինչպէս կ'երեւի Եղիշէի և Յովհ. Մանդակունիի գրութիւններէն:

Ճգնաւորական կեանքի յիշատակութիւններ, քրիստոնէութեան հետ միասին, կան Հայաստանի մէջ, Ոսկեանք, Սուքիասանք, Լուսաւորիչ և Տրդատ, իրենց վերջին օրերուն, արձագանգներ են անոր:

Դ. դարուն արեւմուտք եւս անմասն չի մնար ճգնողական կեանքի այս կերպերէն, Իտալիոյ մէջ շնորհիւ Աթանասի, Գաղիոյ մէջ շնորհիւ Մարտինոսի և Իրլանտայի մէջ շնորհիւ Բաթրիկոսի կը թափանցէ վանական կեանքն ու ոգին, իրեն յատուկ օրէնքներով, պարտքերով և պահանջներով:

Զ. դարուն Բենետիկտեան վանքեր լաւագոյն օրինակները հանդիսացան իրենց նորոգուած կազմակերպութեամբ արեւմուտքի մէջ: Այս անունով ծանօթ վանական կազմակերպութիւններու մէջ տիրա-

պետողը ճգնաւորութենէն աւելի աւետա-
րանական պարզութեամբ ըմբռնուած եղ-
բայրակեցութիւն էր, դպրոց մը աստուա-
ծային ծառայութեան: Գիշերային հսկում-
ներ գոյութիւն չունէին, և վանականները
Ց-Ս ժամեր քնանալու արտօնուած էին:
Կը ննջէին, կ'ուտէին և կ'աղօթէին հաւա-
քաբար, հասարակաց տեղերու մէջ, բայց
հակառակ ասոր կը մնային իտէալներով և
ձգտումներով անհատական: Բենետիկտեան
վանական դրութիւնը շուտով ընդհանրացաւ
բովանդակ արեւմուտքի մէջ:

Եթէ արեւելքի վանականին մէջ եր-
կուութեան տաքնապը կայ, և իր բոլոր
ճիգերը զայն միութեան մը յանգեցնելու
կը ձգտէին, արեւմուտքի վանականին
հոգիին խորը անհանգստութիւն կայ, մե-
ծաւ մասամբ չար ժամանակներէն պատ-
ճառուած, և անդորրութեան կը ձգտի:
Արեւելքին մարդկայինը կը զօհէ ի խնդիր
աստուածայինին, արեւմուտքին զանոնք
իրարու նեցուկ ընելու և իրարմով փրկե-
լու հեռաւոր կարելին կը հետապնդէ:

Նարեկացին արեւելեան վանական
մըն է:

Մինչև «Նարեկ» ի խմբագրումը, վա-
նական կեանքը կաղմակերպուած, խորա-

ցուած և ընդարձակուած էր Հայաստանի մէջ: Թ. և Ժ. դարերուն, շնորհիւ ստեղծուած համեմատաբար խաղաղ քաղաքական պայմաններու, և Բագրատունեաց, Արծրունեաց և Սիւնեաց իշխանութիւններու, վանական կեանքը աննախընթաց չափերու կը հասնի: «Հազարամեան», աշխարհի մօտալուտ վախճանը, նպաստած պէտք է ըլլայ այս մտայնութեան: Արեւմտեան եկեղեցին այս շրջանէն կ'ապահովէ իր մեծ հարստութիւնները:

Ժամանակակից տարեգիրներու յիշատակած բազմաթիւ վանքերն են գլխաւորաբար, Կամրջաձորի, Հռոմոսի, Նարեկայ, Խլաձորի, Ննջուց, Հաղբաս և Սանահին, Տաթևի վարդապետարանը, Սեւանայ անապատը և ուրիշներ: Երկար է շարքը, Հայ աշխարհը լեցուն է վանքերով, որոնք իրենց կենցաղով եթէ մեծաւ մասամբ մըշտապաշտօն էին, նման Եգիպտոսի անապատականներուն, իրենց ձգտումներով կը տարբերէին: Մեր մենաստանները եղած են ոչ միայն գերերկրային խոկումներու աշխարհուրաց մահացումներու եւ ճրգնութիւններու վայրեր, այլ նաեւ հոգիի և մտքի դպրոցներ, ուր մեր ցեղին կեանքն ու քաղաքակրթութիւնը կարելի

չափով մը գտած է իր արտայայտութիւնը։
 Ծգնութիւնը բարացուցական ամէնէն
 գեղեցիկ բառն է որակելու այն կենսու-
 նակ գործունէութիւնը՝ որով ընտրեալ վա-
 նականութիւն մը իր հաւատքի հսկումնե-
 րուն կը միացնէր իւրայատուկ դպրութեան
 մը տքնութիւնները։ Անոնց մեկուսացած
 և տժգոյն պարիսպներէն ներս, պատրաս-
 տուած է խորիսխ առ խորիսխ մեղրը մեր
 մտքին, և մազաղաթ առ մազաղաթ, իղձը,
 կարօտը մեր երկնահայց հոգիին։

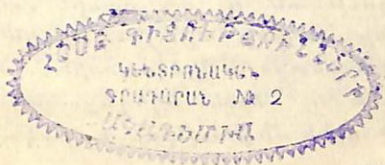
Ժ. դարը մեր պատմութեան մէջ վա-
 նական կեանքի ոսկեդարն է։

Ըրինք այս շեղումը խոր համոզումին
 մէջ թէ ինչ որ Պրիգոր Նարեկացիի անու-
 նով հասած է մեզի իբրեւ գրաւոր վկա-
 յութիւն, գործն է անկասկած ոչ թէ պաշ-
 տօնական հաստատութեան մը մէջ ապրող
 եկեղեցականի մը, այլ վանական կազմա-
 կերպութեան մը պատկանած և անոր ան-
 հրաժեշտ կարիքներուն դիմաւոր ուսուցս-
 ղի մը, այսինքն վանական վարդապետի
 մը, որ իր վրայ միացնէր նոյն ատեն ներ-
 անձնական խոկումը և ուրիշներուն բաշ-
 խուելու տրամադրութիւնը։

Ըսինք թէ Ժ. դարուն Բագրատուն-
 յաց շինարար, և Արծրունեաց ոգեւորիչ

չունչով, ծնունդ առին և ծաղկեցան վա-
նական նորանոր հաստատութիւններ, լոյսի
վառարաններ: Անոնց մէջ նշանաւորագոյն-
ներէն էր Նարեկայ վանքը՝ իր «բազմա-
մարդ պաշտօնապայծառ երգեցողօք և դը-
րական գիտողօք»: Անանիա Նարեկացին
«հոգեզարդ և մտավարժ փիլիսոփայ և
լստ վարուց մաքրութեան կրօնից» հըռ-
չակաւոր հիմնադիրն ու վանահայրն է ե-
ղած այդ «գրական» Ուխտին: Ինչ որ սա-
կայն կրցեր է անմեռ փառքով մը պսակել
այս Ուխտը, եղած է Անանիա Նարեկացիի
հանճարեղ աշակերտը, Գրիգոր Նարեկացին:

A 7532

Կ Ե Ա Ն Ք Ը

Գր. Նարեկացիին կենսագիրներն ու պատմիչները ոչինչ կ'ըսեն իր մանկութեան տարիներէն, և Նարեկացին միակը չէ պատմութիւն չունեցող մեր անցեալ մեծերէն: Գիտենք թէ ան եղած է համանուն վանքին կրօնաւորներէն, ժամանակակից պատմագիրը Ստեփանոս Տարօնեցին կը յիշէ «բազմամարդ պաշտօնապայծառ երգեցովք և գրական գետողօք» Նարեկայ վանքը, բայց չի խօսիր Գր. Նարեկացի մասին, և այս անոր համար հաւանաբար, վասնզի այն շրջանին երբ Ասողիկը իր տիեզերական պատմութիւնը կը վերջացնէր, Նարեկացին դեռ նոր էր յօրինել իր ողբերգութիւնը, զինք համբաւող Նարեկը:

Իմ ծրագրէս դուրս է թիւերով, պատմական վկայութեանց ցուցմունքներով, դասական կենսագրական մը յօրինել: Կը փնտռեմ իր ծնունդին մէջ արեան, ժառանգութեան և անդրանիկ տպաւորութեանց ձայներ միայն: Որդին է Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսին, ժամանակի յայտնի և հմուտ եկեղեցականներէն, որ գրած ունի մեկնութիւն ժամակարգութեան

և մեկնութիւն խորհրդոյ Ս. Պատարագին :

Գրիգոր Նարեկացին ծնած է 940ին , կամ ամէնէն ուշը 949ին , վասնզի 950ին իր հայրը եպիսկոպոս է արդէն , ծնած հաւանաբար կամ Ռշտունեաց գաւառի Նարեկ գիւղին կամ Անձեւացեաց գաւառին մէջ : Կանոնսէն կորսնցուցեր է իր մայրը : Հայրը՝ հոգեւորական ասպարէզ ընդգրկելով իր անդրանիկ զաւկին Յովհաննէսի հետ Գրիգորն ալ յանձներ է Նարեկայ մեծանուն վանահօր և իր ազգականին՝ Անանիա Նարեկացիին խնամքին :

Նարեկացիի մօր հօր եղբօր Անանիայի եռանդուն ջանքերուն շնորհիւ Նարեկայ վանքին մէջ նոր. թափ ստացած կըրթական և կրօնական կեանքին մէջ Գր. և իր եղբայր Յովհ. լաւագոյն պատեհութիւն ունեցան մշակելու և խորացնելու իրենց հոգիի և մտքի բազմակողմանի ձիրքերը : Գրիգոր դեռահասակ , զրկուած ընտանեկան կեանքէն , և անջատուած արտաքին աշխարհէն , մեծցած ու դաստիարակուած է վանքին մէջ , ծաղիկ հասակին ընդունելով վանականի կնգուղը : 977ին քահանայ է արդէն , ինչպէս ինքը կը յիշէ իր «Երգ Երգոց»ի մեկնութեան յիշատակարանին մէջ :

Իբրեւ վաճառական, հենթակայ եղած է ճգնարանի խստութիւններուն, «ձայն հառաջանաց», «աչք կողկողագինք, արտասուօք», «ծնկովքն հաստատութեամբ իբր գարշապարս ոտին վարիլ», ահա իր կեանքին օրակարգը, եթէ իր ողբերգութիւնը իբրեւ պարտք ու պահանջ հարազատ բըխումն է ժամանակի վաճառական կեանքէն:

Միւս կողմէն Նարեկացին տակաւին կենդանի թէեւ համբաւուած է եղեր իբրեւ արդար և սուրբ; ունեցեր է միւս կողմէն իր թշնամիներն ու բամբասողները, որոնք ծայթ ու հերձուածող կ'անուանէին զինք: Եւ այս այն պատճառաւ ըստ Յայսմաւուրքի, որովհետեւ ան կը ջանար ուղղութեան մէջ դնել եկեղեցւոյ խանգարուած կարգերը: Այս երկերես վկայութիւնները զիրար չեն ժխտեր, ընդհակառակն ցոյց կուտան թէ Նարեկացին միայն իր հոգիի փրկութեան համար աղօթող մը եղած չէ, և չէր կրնար ըլլալ իբրեւ իր ժամանակի համբաւուած հմուտը և ամէնուրեք զգացուած մտաւոր ու հոգեկան պէտքին ի պաշտօնէ յանձանձիւը:

Սակայն կ'արժէ հոս յիշատակել որ Նարեկայ Ուխտին նկարագրի յատկանշա-

կան մէկ գիծն ալ կը թուի եղած ըլլալ
այն անկաշկանդ ոգին՝ զոր ներշնչած է
ինք Անանիան և զոր հաշտ աչքով չէ դի-
տած ժամանակակից հոգեւորականութիւ-
նը: Թոնդրակեցւոց աղանդին հանդէպ այդ
ուխտին լայնախոհ կեցուածքը՝ որ իր վը-
րայ է հրաւիրեր եկեղեցական բարձրագոյն
խշտանութեան կասկածը, յայտնի ապա-
ցոյց է ասոր:

Ինչպէս կը տեսնուի իր մէկ յիշատա-
կարանէն՝ Նարեկացին եղած է անձանձիր
ընթերցող մը և հմտացած իր ժամանակի
մատենագրական գրեթէ բոլոր ինքնագիր
և թարգմանածոյ արտագրութեանց՝ որոնց-
մէ մէջբերումներ կ'ընէ յաճախ իր երկե-
րուն մէջ: Իր հմտութիւնը ձեռք բերած է
անխոնջ ընթերցասիրութեամբ, Մոկաց
Ստեփանոս եպիսկոպոսին դիմելով կը գրէ
«և ինձ տառապելոյս օգնեա աղօթիւք,
որ յարաժամ դեգերիմ յընթեռնուին»: Իր
հմտութեան համար է անշուշտ որ վար-
ժապետ կը կարգուի ըստ Յայսմաւուրքի,
Նարեկայ վանքում «վարժապետ միան-
ձանց ի սուրբ վարս և յաստուածային գի-
տութիւնս»: Իսկ իր գիտութեան, միան-
գամայն և ներշնչումի գլխաւոր աղբիւրը՝
որ կարելի է ըսել թէ սպառած է իր յի-

չողութիւնը՝ Աստուածաշունչն է եղած : Նարեկացիի հրեղէն լեզուին մէջ մարգարէներ և քնարական շունչ սաղմոսները խոշոր չափով իրենց նպաստն են բերած : Թէ Նարեկացին տեղեակ էր այլ լեզուներու՝ կը մնայ խնդրական : Իր քանի մը բառախաղերը, գլխաւորաբար «Միւռոն»-ի գլխուն մէջ, ոչինչ կ'ապացուցանեն :

Ինչպէս կը տեսնուի այս շատ հակիրճ կենսագրական տեղեկութիւններէն, Նարեկացիի կեանքը եղած է շատ միատեսակ, աղօթել, կարդալ, գրել, դաս տալ, խրատել : Միակերպ կեանք մը որ ձանձրացուցիչ պիտի ըլլար Նարեկացիի նման զգայուն սրտի մը և վառ երեւակայութեան տէր անհատին համար : Անշուշտ մանկութենէն այդ աշխարհին իր ընտելացումը փաստ մըն է այս իրողութեան, սակայն միւս կողմէն պէտք է մոռնալ ժամանակը իր տիրական և խոշոր ձայներու կանչին մէջ :

Շրջանը զոր Միջին դար կը կոչենք, կը զատորոշուի հին կամ դասական և արդի դարերէն, իր իւրայատուկ կրօնական ըմբռնումով, ուր քաղաքական և կրօնական կեանքը զատորոշուած պաշտօններ

ըլլալէ աւելի երեսներ են: Դ. դարուն և բիւզանդական շրջանին ժողովուրդը և պետութիւնը քրիստոնեայ են, բայց կեանքի ասպարէզները կը մնան անփոփոխ: Միւս կողմէն Միջին դարը մտաւոր և հոգեկան կեանքի անկման շրջանն է: Արեւելքի մէջ արաբական արշաւանքը, իսկ արեւմուտքի մէջ բարբարոսներու ներխուժումը կը խանգարեն ու կ'ալլայլեն շատ բան: Մարդկային մտածողութեան մէջ կը թանձրանան նախապաշարումներ, հրէական անթոյլատու ոգին, պատկերապատութիւն և ընդհանուր մտածողութեան ռամկացում:

Արդի կրօնական մտածողութիւնը անհատական, կամաւոր և քննադատող է, ապաշխարանքի զգացումը տկար է, իսկ բարոյական պարտաւորութեանց զգացումը ուժեղ: Միջնադարեանը ընդհակառակն ընդհանուր էր և անքննադատ, բայց ունէր խոր զգացումը ապաշխարանքի, և տկար վարք բարոյականին մէջ: Միջին դարը ունէր մեծ գաղափարականներ, բայց շատ քիչ գաղափարներ: Որոնք կառուցուած էին մանկունակօրէն, կոշտ և նիւթական: Գիտական իրենց պաշարն ու հասողութիւնն ալ ճոխ ու յստակ չէր, որուն

պատճառաւ հրաշալին կը տիրապետէր
մտքերու :

Թէ Հայաստան իբրեւ մաս արեւելքի ,
խրաժ իր մեկուսացմանը մէջ , որքան
կ'իւրացնէր այս ընդհանուր վիճակի հան-
գամանքներէն , երբ նկատի ունենանք
մանաւանդ ալգային իր ինքնագրոյժ նը-
կարագիրը , հարցը կը դառնայ աւելի քան
գոյնարաւոր : Ոսկայն արտաքին և ներ-
քին տուեալներով , գոյնար չէ կառուցանել
կարելի իրական աշխարհը իր մտայնու-
թեամբ , ձգտումներով ու կրօնական խոր
աշխարհահայեացքով , որ մեր սլաւմու-
թեան ժ . դարն է :

ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

Ճշտորոշել կարենալու համար Նարեկացիին դէմքը, անհրաժեշտ է տալ, որքան որ կը ներեն միջոցները՝ այն միջավայրը ուր սնաւ, ապրեցաւ ու ստեղծագործեց Նարեկացին, վասնզի իր միջավայրէն փրցուած և լոկ ինքն իր մէջ նկատուած կեանք մը, նման է անշրջանակ նկարի մը, որ շատ բան կրնայ կորսնցնել իր հարազատութենէն:

Երբեմն սովորութիւն է դարերը բընորոշել ու ներկայացնել միակ մարդու մը՝ դէմքովն ու անունովը: Ժ. դարը իր ոգիով ու ձգտումներով եթէ ուզենք Նարեկացիով ըմբռնել, ընդհանուր կերպով զիմագրածած կ'ըլլանք այդ դարը իր որոնումներուն մէջ, որ գազաթումն է միջին դարերու յատուկ աշխարհատեսութեան, ուր կեանքը այլեւս բնութեան անհասելի օրէնքներու բոլորանուէր հպատակում մը չէ, ուր այլեւս մարդը իրեն կը ներէ իր ներքին աշխարհը ունենալ, գերիվեր արտաքին աշխարհէն. մեծ ու բնակիչի երկինք մը գլխուն վերեւ ի սուրբերով և հրաշքներով: Երեւակայութիւնը ոչ նուազ հարուստ է տեսիլներու, երազներու և

կրակի ու դժոխքի սարսափներով, ու միտքը կը կարծէ իր ակօսը գտած ըլլալ երբ մտածումին սլաքը կ'արծակէ մեծ կապոյտն ի վեր, դէպի դաշտերը Լստուծոյ արքայութեան: Ասոնց կուգան խառնուիլ, դոյն և ձեւ տալ պատմական առասպելներ, ժողովրդային հաւատալիքներ և մըտացածին զրոյցներ:

Այս երանգաւոր, պակուցիչ և կարեւի իրական մտածումի և զգացումի աշխարհին մէջ, որ պատմութեան Միջին դարն է, կեանքը իր ուրոյն չուկէտը ունի, և իրերն ու երեւոյթները կը պայմանաւորէ իրեն յատուկ վեհ բայց մանկունակ եղանակով:

Եթէ անհատները անձնաւորեալ արտայայտութիւններն են զիրենք ծնող ցեղին և ժամանակի ոգիին. անոնց կեանքը պէտք է որոնել ոչ թէ հոյլ մը թուականներու և ծանօթութիւններու մէջ, որոնցմով կը հիւսուին կենսագրութիւնները, այլ լոյսին մէջ այն ձգտումներուն և շարժառիթներուն, որոնք կը յատկանշեն անոնց ապրած ժամանակն ու միջավայրը: Շրջանը որուն մէջ կազմուեցաւ նարեկացին ըսինք արդէն թէ Ժ. դարն է, վանական կեանքի ռսկեգարը մեր պատմութեան մէջ:

Վանական, ինչպէս նաեւ անապատական ապրումներու կատարը եղող այդ դարու մէջ ժառանգաբար աւագանուած են քուր հին կրօններու, Հնդկական, եգիպտական, Բաբելական, Հրէական և Յունական ճգնողական ձգտումներու արդիւնքները: Մենակեացը, անապատականը եւ վանականը, իրենց կենցաղի ճշտորոշուած փրեսներով, քով քովի են:

Երկու սեռէ անապատ քաշուողներու մեծագոյն մասը չքաւոր դասակարգէն էր: Կային նաեւ քաղքենիներ, ազնուական դասի ներկայացուցիչներ և իշխանական տոհմէն եղողներ: Վանքերու մէջ կը կիրարկուէր հասարակապետական իրաւակարգ, բոլորը անխտիր նոյն ապրուստն ու կապուստը ունէին, տարբերութիւնը «սըրբակեաց» ըլլալու իւրաքանչիւրի հոգեկան տուեալներով իր ի գործ դրած ճգնողական միջոցներուն մէջն էր: Կային այնպէս մանուկներ և պատանիներ: Ընչազուրկներու այս ներկայացուցիչներէն շատեր զօհերն ու բողոքներն էին ժամանակի իրաւակարգին, անապատը փախած իրենց հոգիին տազնապը մեղմելու: Կային նաև, թիւով քիչ, բայց անհատական ներքին պատճառներէ մղուած առանձնացողներ:

Այսօր գոյություն է անշուշտ լիովին վերապրիլ այն աշխարհահայեացքն ու մտայնութիւնը զոր քրիստոնէութիւնը առաջ բերաւ հոգիներու մէջ: Դարեր առաջ ապրող մարդուն համար նոր վարդապետութիւնը իր ցարութեան գաղափարով, հանդերձեալ կեանքի պատկերով, երկնքի և դժոխքի վիճակներով, իրական արժէք էր և կենդանի ուժ, որուն միտիլն ու հասնիլը կէտ նպատակ էր ամէն որոնող և տանջուող հոգիին: Անշուշտ բոլորը այս մտայնութեամբ ներս չէին մտներ անապատէն կամ վանքէն, սակայն բոլորն ալ Աստուծոյ հովանիին տակ կ'ուզէին ապրիլ:

Նախորդ գլխուն մէջ ըսինք արդէն թէ քրիստոնէութեան հետ Հայաստան եւս հանդիսարան կը դառնայ անապատական և վանական կենցաղին՝ տակաւին Դ. դարէն սկսեալ: Ոսկեանք, Սուքիասանք, Հռիփսիմեանք, հակառակ իրենց շուրջ հիւսուած առասպելախառն զրոյցներուն, անապատական կենցաղի վկայութիւններն են մեր մէջ: Մեծն Ներսէսի առաջին տարիներուն, երբ հայ աշխարհը համեմատաբար աւելի խաղաղ վիճակ ունէր, քրիստոնէութեան զօրացման հետ վանական կեանքն ալ բարգաւաճեցաւ, Բարսեղի կա-

պաղովկիայում հիմնած վանքերու օրինակովն ու կանոններովը: «Մեծն Ներսէս անապատ և անմարդաբնակ վայրերում մենաստաններ և եղբայրանոցներ կը շինէր, անոնց տեսուչ նշանակելով Շաղիտան, Եպիփան, Եփրեմ, Գինգ եւ ուրիշներ» (Խրեհնայի, Գ. Գիրք, Գլխ. Ի.): «Եւ Ս. Գինգը բոլոր անապատները կը լեցնէր մենակեացներով, բոլոր շէները վանքերով» (Փաստոս): Հայաստանի հիւսիսային մասի, Սիւնիքի մէջ յատկապէս կը զարգանան անապատներ, ուր առանձնացողներու յարմար և վտանգներէ զերծ տեղեր շատ էին: Գիւղացիները, կտրատուած և կեդրոնական քաղաքներէ հեռու այդ վայրերը այլապէս յարմար մարզեր էին: Այդ անմատչելի և ամալի բարձունքներուն վրայ, ուր մարդուն ճգնաւոր ըլլալը կուգայ, վասնզի մարդը երբեք ինքզինքը չի զգար այնքան մինակ ու մօտն Աստուծոյ, որքան այդ երկնամերձ կատարներու հովանիին ներքեւ:

Ե - Զ. դարերուն՝ հայ վանքերու և անապատներու ներքին կեանքը աւելի կազմակերպուած է. Եղիշէի և Յովհ. Մանդակունիի գրուածներէն կ'երեւի թէ ճգնաւորական կեանքը բաւական զարգացած էր:

Ձ. դարուն յիշատակուած նշանաւոր ճրգնաւորներ են Թաթուլ և Վարոս Վիշապաձորում, Գիւտ ճգնաւորը Երասխի ափին, որ իր վանքը ունէր, ուր կային աւելի քան 500 ճգնաւորներ:

Անապատական կեանքի զարգացումը ինչպէս այլուր, նոյնպէս Հայաստանի մէջ կապուած էր պետական կեանքին: Է.-Ը. դարերուն արաբական արշաւանքներու ժամանակ, երբ անկախ ու բարգաւաճ աւատական իշխանութիւնները կը խորտակուին, անոնց հետ վանքերն ալ կ'ամայանան, և վանական կեանքը կը թուլնայ: Իսկ Թ. և Ժ. դարերուն, երբ մեր աւատապետական երեք մեծ իշխանութիւնները, Բագրատունեաց, Սիւնեաց և Արծրունեաց, նորէն կը բարգաւաճին, վանական և անապատական կեանքը թափ կ'առնէ այս անգամ շատ աւելի արգիւնաւոր և մեծ չափերով:

Ժամանակի մտայնութիւնն էր որ մարդ իբր խոտ պիտի թառամի և անոր փառքը ծաղկի նման պիտի թօթափի, ուստի լաւագոյն է բարի գործ կատարել և իր հոգիի փրկութեան աշխատիլ: Հայ իշխաններու մէջ տեսակ մը մրցանք կար վանքեր շինելու և բարեկարգութիւններ ընելու: Ասողիկ (Գ. Գիրք է. Գլուխ) մանրա-

մասն կը պատմէ թէ ինչ նշանաւոր վանքեր շինուեցան Աբաս Բագրատունիի և Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի ժամանակ, « Հայոց աշխարհում կը ծաղկէին ու կը պայծառանային կրօնական կարգերու հանդէսը »: Ժամանակակից տարեգիրները բազմաթիւ վանքեր կը յիշեն, որոնց գլխաւորները ըսինք արդէն:

Հայ վանքերն ու անապատները իրենց կենցաղով տարբեր չէին արեւելքի միւս նման հաստատութիւններէն: Գրիգոր Նաւեկացին այս կարգի հաստատութիւններէն մէկուն՝ Նարեկայ Վանքին մէջ սնաւ ու կազմուեցաւ:

Ինչ որ սակայն շեշտուած կողմը մնաց միշտ հայ վանքին և անապատին, ատիկա իր հոգիի դպրոց մ'ըլլալու զուգընթաց՝ մտքի ալ մարգարան մ'ըլլալն էր, ուր մեր ցեղին կեանքն ու քաղաքակրթութիւնը կարելի չափով գտած է իր արտայայտութիւնը, դարերու երկայնքով:

Աշոտ Երկաթի մահէն յետոյ եկող հարիւրամեայ խաղաղութեան շրջանին, ճարտարապետութեան, քանդակագործութեան և նկարչութեան հետ կը մշակուին կրօնական, պատմական և մեկնողական գրականութիւն մը, միակ և գլխաւոր երեսները

գրեթէ մեր դասական գրականութեան բովանդակ շրջանին: Թէեւ կազմակերպուած դպրոցներ գոյութիւն չունէին, բայց վանահայրերը, յաճախ ուսեալ մարդեր, իրենց շուրջ կը խմբէին ուսումնասէր և ընդունակ հոգիները: Անոնց հմտութիւնը գլխաւորաբար Ս. Գրքի և կրօնական գրականութեան շուրջ կ'ամփոփուէր: Այսպիսիներ «մեծանունն ի գիտութիւն» եղած են Մովսէս, Դաւիթ և Պետրոս, որոնք լայն հռչակի տիրացած են իրենց ժամանակին: Ասոնց կարգէն էին Ասողիկի յիշած «իմաստակն Սամուէլ, բազմաշնորհն ի գիտութիւն գրոց սրբոց և յերգս երաժշտութեանց»: Նոյն պատմիչը կը գրէ Խլաձորի Վանքի վանահայր Բարսեղի համար թէ կը լեցնէր «գամենեցուն զսլականութիւն կամ զվերականցութիւն գիտական և իմաստնական հանճարով»: Նոյնպէս Մովսիսավանքը Խարբերդի մէջ հարուստ է եղած «բազմապայծառ և բնական իմաստնովք»: Այս գիտնական վարդապետներու մօտ, ինչպէս ըսինք, կը հաւաքուէին ուսումնածարաւ բազմաթիւ երիտասարդներ, յանձն առած ամէն զրկանք սրով կը շտեմարանէին իրենց վարպետներու գիտցածը, որ ուրիշ բան չէր, բայց

Սուրբ Գրքի մասին դպրոցական (scolastique) նրբամիտ մեկնաբանութիւններ, և դաւանական վէճերու շուրջ ծանօթութիւններ: Այս կերպ պէտք է ստացած ըլլայ նոյնպէս Գր. Նարեկացին իր ուսումը առօրէն Անանիա Նարեկացիի, իր մեծանուն աղգականին, որ իր կարգին «բանիբուն պուետիկոս» մըն էր:

Պէտք է մոռնալ նոյնպէս թէ, քաղաքական տեսակէտով, Թ. դարուն արաբական տիրապետութիւնը իր վայրէջքի մէջն է, և կեդրոնէն հեռու ինկող երկիրները անպատիժ իրենց անկախութիւնը կը փորձէին վերագտնել: Բագրատունիք տըւին փաստը, և շատ չանցած Արծրունիք և Ռշտունիք կազմեցին փոքրիկ թագաւորութիւններ: Աւելի քան դար մը տեւող այս խաղաղութիւնը պիտի քաջալերէր ու նպաստէր քաղաքակրթական ձեռնարկներու, տաճարներ, վանքեր, պալատներ ու մանաւանդ այս բոլորը իմաստաւորող և անոնցմէ բխող գրական կեանքի մը վերազարթումը, մեր մեծագոյն դարերէն մին պիտի ընէր Թ. դարը:

Այս վերազարթումը Հայաստանի յատուկ էր, արաբական կայսրութեան մէջ եւս Գուրանի շուրջ լեզուագիտական և

աստուածաբանական շրջան մը կը սկսէր։
 Յետոյ բժիշկներ, աստղագէտներ և իմաս-
 տասէրներ կը փորձէին կարելի ճիգը իմա-
 ցական նոր դար մը երեսելու։ Ժամանա-
 կագիրներ և պատմագիրներ ամէնուրեք,
 և մահմետական հողին վրայ կը զարգա-
 նար ժամանակին յատուկ օրէնսգիրտութիւն
 մը՝ որ այսօր իսկ ուշագրաւ է։ Կը ծնէին
 ու կը զարգանային միստիքական աղանդ-
 ներ, որոնք ունէին իրենց զարմանալի
 վարդապետութիւնները, բանաստեղծու-
 թիւնը, մեթոտները, աստիճանները, հը-
 րաշքները և կատարելութեան հասած սուր-
 բերու ազնուականութիւնը։

ՆԱՐԵԿԻ ՆԱԽԸՆԹԱՑԸ

Նարեկէն շատ առաջ քրիստոնէական կեանքը Հայաստանի մէջ քանիցս իր ծաղկման շրջաններն էր ունեցած: Աղօթքներ գրելը՝ առհասարակ եկեղեցւոյ հայրապետներուն սիրելագոյն զբաղումներէն մին էր: Մեզի ծանօթ աղօթագիրները երկու գլխաւոր և այլևս հասարակաց մեթոտներ կը կիրարկէին, կամ աղօթքը կը հիւսէին յառաջագրուած նիւթին շուրջ՝ որոշ զգացումներու և մղումներու ներքե, ինչպէս փառաբանութիւն, շնորհակալութիւն, զղջում և ապաշխարութիւն, մաղթանք շնորհքի, հոգեւոր օրհնութեան, յաջողութեան, պաշտպանութեան կամ առողջութեան համար, և կամ ասոնց ամենուն կ'անդրադառնայ միանգամայն, խտացնելով զանոնք նոյն աղօթքին մէջ:

Այդ գրականութեանը մէջ կար յատկապէս անապատականին վերաբերեալը, որմէ անապատականը կը ստանար իր մըտաւոր սնունդը: Եղիշէի «Բան խրատու յաղագս միանձանց»: Լուսաւորչին վերագրուած Յաճախապատում ճառերու ԻԳ. գլխում նոյնպէս վանականներու յատուկ

խրատներ կան։ Միանձանց համար խրատներ գրած է նաեւ Նարեկացիի ուսուցիչ Անանիան։

Ինքնուրոյն գրուածքներէն աւելի կային թարգմանածոյ վկայաբանութիւններ և եկեղեցւոյ նշանաւոր հայրերու գրուածքներ, խրատներ և աղօթքներ, ինչպէս Եփրեմի, Բարսեղի, Կիւրղի և Ոսկեբերանի գրուածքները։ Ասոնցմէ մեր մէջ ամէնէն աւելի տարածուած և ծանօթը եղած է Եփրեմ Ասորու «Գիրք աղօթից»ը՝ որ քանիցս Նարեկացու ողբերգութեան հետ է հրատարակուեր, երկուքին միջև եղած գաղափարի և ոճի նմանութեանը պատճառաւ։

Աղօթքներ ու խրատներ ունի նաեւ Մանգակունին, և իր «Վասն խոստովանութեան» ճառը շատ նմանութիւններ ունի Նարեկացիի ողբերգութեանը հետ։ Հայ եկեղեցւոյ ժամերգութիւնը ճոխ է ապաշխարութեան աղօթքներով և քարոզներով։ Ճգնաւորներն ու անապատականները ուշադրութեան առարկայ են նաեւ մեր շարականներու մէջ։

Մեր գրականութեան, այսինքն գրաւոր դպրութեան, առաջին օրերէն սկսեալ հայ մտքի ազգային ստեղծագործութիւնը ամէնէն աւելի երեւան պիտի գար բանաս-

տեղծութեանը մէջ: Եկեղեցական բանաստեղծութիւնը ուրիշ բան չէ բայց օրհներգութիւնը ընդհ. եկեղեցւոյ մէջ ծաղկած ու զարգացած, քրիստոնէութեան աստուածապաշտութեանը հանդիսաւորութիւն տալու համար: Եկեղեցւոյ կազմաւորման նախաշրջանին կ'երգուէին հրէական սովորութեամբ սաղմոսներ, և Ս. Գիրքէն կարգ մը օրհնութիւններ, սակայն կրօնական եռանդը տակաւ չբաւարարուեցաւ միայն հին երգերով և յօրինեց նորերը:

Մեր եկեղեցւոյ հոգեւոր երգարանը ճոխ է, թէև անոնց հեղինակներէն չատեր կը մնան անծանօթ: Թէ բանաստեղծութեան այս տեսակը ինքնաբուխ չէ եղած մեր մէջ և ազդուած ու հետեւած է գլխաւորաբար Ս. Գիրքին և յոյն եկեղեցւոյ օրհներգութեան զարգացման, ոչինչ կը կորսնցնէ իր արժէքէն, երբ նկատի ունենանք մանաւանդ ընդհանուր և հասարակաց տուեալները նոյն սեռին: Թող թէ հայ շարականոցը ունի ինքնաբուխ և իրեն յատուկ այնպիսի երգեր՝ որոնք միա՛յն հայուն կրնան ըլլալ: Ոչ մէկ օտար եկեղեցի մեզի չափ շատ հոգեւոր երգեր ունի, որ կը բարացուցէ մեր ժողովուրդի բանաստեղծական նկարագիրը:

Եթէ յոյն և լատին հոգեւոր քերթողութիւնը տիրապետուած է հայեցողական եւ մտաւ ձգտումներով, մերը տիրապետուած է ոգեղէնութեամբ, գործով, որ այնքան անհրաժեշտ է ստեղծագործութեան թափը կարելի ընելու համար: Եւ այս տարբեր չէր կրնար ըլլալ. եթէ աղօթքը ճիշն է տառապողին, անօգնականին, եթէ ան օրհներգն է և շնորհակալութիւնը բարիին, եթէ յոյսն ու երազն է այս կեանքէն վեր ուրիշ կեանքի մը, ով մեզմէ աւելի տառապեր, սիրեր և երազեր է: Մեր ժողովուրդը տեսլապաշտ, բարի, այս կեանքէն անդին տեսնող և անմահութեան կերպարանք ստացող ժողովուրդ է, և աղօթքը շնչառութեան չափ անհրաժեշտ ու բնական է իրեն համար:

Եթէ հոգին եղած է երգելու համար, ան եղած է աւելի ևս աղօթելու համար: Ան որքան համերգ մը, նոյնքան և աղօթք մը, սաղմոս մըն է: Հոգին կ'աղօթէ որովհետեւ ինքզինքը կ'զգայ շատ պզտիկ՝ ընդարձակ այս տիեզերքին մէջ, զարհուրելի ուժերու առջև, կիրքերուն առջև՝ որոնք կ'ոռնան մեր ներսը, աւելի փոքր՝ հոն, ուր մեզ կ'առաջնորդէ մեղքը և ուր մեզ կը հալածէ խղճի խայթը, պզտիկ՝ կեանքի փորձութիւններուն դէմ, և աւելի պզտիկ՝

մահուան առջև: Այնքան տկար ենք որ կը փնտռենք բնազդօրէն մեր վերեւ անհուն գորով մը, հայրական զօրութիւն մը որ մեզ պաշտպանէ, ու մեր ձեռքերը կը միանան և մեր ծունկերը կը ճկին անդիմադրելիօրէն անոր առջև, և որուն կ'աղաղակենք խելայեղ, «օգնութիւն»:

Ինչպէս կը տեսնուի, եթէ աղօթքը աստուածային է շնորհիւ Անոր, որմէ կ'աղերսուի, խորապէս մարդկային ալ է, շնորհիւ այն զգացումներուն, զորս մարդը ունի: Աղօթքը դուստրն է վշտին և սիրոյն:

Եւ որովհետեւ աղօթքը մարդկային է, հետեաբար տիեզերական: Ան կը հնչէ ամէն տեղ, ուր կայ մարդ մը որ կը տառապի, սիրտ մը որ կը փափախէ: Պլուտարքոս կ'ըսէր. «Առանց պատուարի քաղաքներ կան, բայց առանց տաճարներու քաղաքներ չկան»:

Մարդիկ կ'աղօթեն սինակոկներու մէջ, մզկիթներու մէջ, Հնդկաստանի կռատուններուն մէջ, մարդիկ կ'աղօթեն նաև բաց երկնքի ներքև, անտառներու խորը և անհորիզոն անապատներու աւազին: Ամէն աղօթք կրնայ հալիլ Աստուծոյ սրտին՝ երբ անկեղծ է, սակայն այնքան աւելի սրտադին է ան երբ հոգիով և ճշմարտութեամբ է, այնքան աւելի հզօր ու լայն է իր թը-

ռիչքը, երբ չէ ծանրացած աւելորդապաշտութեամբ: Ամէնէն գեղեցիկ աղօթքը ամէնէն պարզ աղօթքն է:

Գիտութիւնը մեզի կ'ըսէ թէ ոչ մէկ ոյժ կը կորսուի բնութեան մէջ, թէ ամէն թրթռացում կը մխրճուի անսահմանօրէն եթերին մէջ: Նոյն է հոգիի երկնային թրթռացման համար՝ որ աղօթքն է: Ան կը ճամբորդէ անհունին մէջ և հպելէ վերջ սրտի մը որ մեզ կը սիրէ, կը վերադառնայ մեզի օրհնութեամբ:

Երբ ժողովուրդ մը կ'աղօթէ, ան կըրնայ անցնիլ ցաւագին տագնապներէն և դուրս գալ անոնցմէ ճակատը վեր, խռովքէն վերջ, վերագտնելով խաղաղութիւնը իր հոգիին: Ան այս կերպ կը գտնէ իր հաւատքին մէջ հոգեկան վերանորոգման և երիտասարդութեան ոյժ մը: Ահա թէ ինչու համար հայ ժողովուրդը անմահ է, հակառակ իրեն եկած բոլոր չարիքներուն: Նարեկացին հայ մըն է և մեծ աղօթող մը:

Գ Ի Ր Ք Ը

Նարեկացիի գործերուն մէջ ամէնէն նշանաւորը աղօթամատեանն է, հռչակաւոր Նարեկը, որ Նարեկացիի կեանքին վերջալուսային բոցավառումն է: Նարեկացիէն մեզի հասած միւս երկերը, գանձեր, սաղեր, ներբողներ և մեկնութիւնք, բացի ողբերգութենէն և քանի մը տաղերէն, նիւթով և ձեւով տարբերութիւն չունին ժամանակի նման սեռերէն: Ծիշտ է թէ իր մեկնողական և ներբողական գրութիւններու մէջ, որոշ չափով կը զգացուի բանաստեղծական շունչ և քնարական զեղում ու թափ, բայց անոնք կը մնան պարտադիր նման նիւթերու մշակման եղանակին:

Նարեկը կը բաղկանայ 95 աղօթքներէ, որոնք երբեմն հաւատոյ հանգանակի, յաճախ խորհրդածութեան և երբեմն ալ խրատի նկարագիրներ կը ստանան, կոտորելով սակայն միշտ դասական կաղապարը, ընկալեալ ձեւերը, դառնալու համար շեշտօրէն անձնական վկայութիւն: Հակառակ ասոր սակայն, անոնց բոլորին ամէնէն ուշագրաւ և հասարակաց յատկանիշերէն մին է նիւթի, շարժառիթի և տեսակէտի նոյն-

նութիւնը, այնքան որ ընթերցողը եթէ նկատի չունենայ արտայայտման զանազանութիւնը և ոճի ելեւէջքը, կրնայ գանգատիլ տիրող միօրինակութենէն:

Նարեկացին իր հետաքրքրութեան եւ խորհրդածութեան արժանի մէկ բան ունի, ատիկա հոգիին փրկութիւնն է, զոր պէտք է ապահովել զղջումով և ապաշխարութեամբ: Ինչ նիւթով և տրամադրութեամբ ալ սկսի, իր գրիչը անդիմադրելիօրէն կը հակի գէպի զղջում, կողմնացոյցի ասեղին պէս, որ կարգ մը տատանումներէն վերջ կը դառնայ գէպի հիւսիս:

Յետոյ անիկա գիրքին սկիզբէն մինչև վերջը կը տառապի ծրագրի մը պակասէն, յատկանիշ մը որ յատուկ է առաւել կամ նուազ չափով բոլոր հին նման գրողներուն: Նիւթը չի նորոգուիր, իսկ աղօթքները կը շարունակուին առանց որոշ ըստօրաբաժանումի և կարգի: Նարեկի մէջ ամէն ինչ ցեղանկարն է կարծես և ոչինչ ծրագրուած: Գլուխ առ գլուխ իրարու կը հետեւին նոյն հանդիսաւոր վերտառութիւններով «Վերստին յաւելուած, կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի: Ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ»: Նոյնպէս գիտակցաբար,

կարծես ներքին ոյժէ մը մղուած, Նարեկացին օրէ օր իր շարագրած այս մաղթանքներուն վրայ հատ մըն ալ կ'աւելցընէ, նախորդ օրուան թախանձագին, արտասուած թոր հեծութիւնը կը կրկնէ, և Աստուծոյ դուռը ամի կ'առնէ Անոր հետ սիրտ սրտի խօսելու համար: Այսպէս միակ նըպատակի մը և իղձի մը բռնութեան յանձնուած մէկը, շատ բնական է չխորհի այն դասաւորումներուն՝ որոնք անհրաժեշտօրէն կը պահանջուին:

Հակառակ ասոր սակայն, իր մտքին իշխող գաղափարը, մտասեւեռումը, կը ստեղծէ ձեւերու, բացատրութիւններու խելայեղ այլազանութիւն մը: Արագ ընթերցողի համար ելեւէջը, նուագը և ներշնչումը ու մռնչող ոգին, կ'առինքնեն ու կը գահաւիժեն զինքը, իսկ եթէ մէկը մըտադրութեամբ վերծանէ, մխիթարութիւն միայն կ'ունենայ իմաստին ճոխ և ստուերոտ ծոցը մխրճուելու:

Նարեկացին հաւատքի դարուն մարդն է, և հետեւաբար իր միտքը միշտ թարմ ու բեղուն է աղեղի մը պէս պրկուած: Ան Աստուծոյ հետ կը խօսի դէմ առ դէմ, ծունկ ծունկի, ինչպէս կ'ըսէին հիները:

Նարեկացին բանաստեղծական հզօր

խառնուածք մըն է, հրայրքոտ, ջղուտ, խիզախ և թափանցող երեւակայութիւն մը՝ որ կեանք և կերպարանք կուտայ իր մըտածումներուն: Հմուտ, գիտուն և աստուածաբան, բայց այդ մասին չի խօսիր, զինք տիրապետող գաղափարը հոգիի և մեղքի արիւնոտ կռիւն է և վերջնական փրկութիւնը, որ իր գրչին ներքեւ և բոցավառ երեւակայութեանը մէջ կը հալի, կը տարրալուծուի, և անկէ բիւրեղացած արդիւնքին մէջ կը տեսնուին բնութենէն փոխ առնուած գոյներն ու միտքերը, Ս. Գրքի հայթայթած ոսկեղնիկ դասերն ու նմանաբանութիւնները և լաւ մարտուած աստուածաբանութեան մը անսայթափ վըճիռները: Նարեկացին չի ստորաբաժներ նիւթը, բայց կը տեսնէ զայն իր բազմազան տարբերուն մէջ:

Նարեկացիի վարդապետութիւնը իր պատկանած եկեղեցիին վարդապետութիւնն է: Աստուծոյ գոյութիւնը իրեն համար աներկբայելի և հմայիչ, կենսական ճշմարտութիւն մըն է, և աղօթքը՝ ներքին հարկ մը: Իր աղօթքը առ Աստուած ուղղուած իղձ մը չէ, այլ հոգեպէս շօշափելի անձնաւորութեան մը հետ դրական խօսակցութիւն մը: Անոր համար իր աղօթքները խօսք

ընդ Աստուծոյ են և ո՛չ «Սօսք առ Աստուծո» : Աստուծոյ տուած իր մակդիրնե-
րէն կարելի է շինել իր յղացքը Գերագոյ-
նին մասին : Տուիչ պարգեւաց, ինքնաբուն
բարի, անքնին, անեղ, անիմանալի, աննա-
ռելի, անզննելի, անօժապիելի, անշաման-
դաղ գիտութիւն, աներկեւան տեսութիւն,
անսկիզբ, անստուեր ծագումն, համարիս
հականութիւն, եւայլն : Ու տակաւին ծած-
կոյթ ցանկալի, արփիացնցուղ ցօղ, կրկնա-
ծիր առողջութիւն, աննախանձ պատիւ, ա-
ներեւոյթ շաւիղ, եւայլն :

Լեզուն՝ յորդ է և ճօխ : Գալով իր ո-
ճին, նարեկացին, ինչպէս կ'երեւի, գի-
տակցօրէն հետապնդած է ոճի մոգական
գաղտնիքը : Անիկա հետեւակ մաքրապաշտ
մը չէ որ կը գոհանայ վերարտադրելով հին
վարպետները : Իր շեղումը դէպի ժողովրդ-
դային լեզուի մշտաբուխ աղբիւրը՝ ուրիշ
առաւելութիւն : Ոճը երանգաւոր և ճօխ,
բայց նուազ յղկուած է և կատարեալ :
Պատճառը իր խորթնութիւններուն ու մը-
թութեան, գուցէ իր խորհուրդներու ան-
կառավարելի բազմութիւնը, ներշնչումի
անզուսպ խուժումը, զգացումներու ըզ-
գըլխանքը, չենք գիտեր, սակայն ոչ ոք
կանգ կ'առնէ դիտելու ասոնք, իր անվախ

ոճի արշաւին մէջ և բռնակալ գեղեցկութեան թափին տակ :

Նիւթը. Գիրքը լաւ կարենալ ընդգրկելու համար՝ անհրաժեշտ է ճանչնալ զայն լեցնող անձերն ու աշխարհները : Աստուածութիւն, ամէնէն շատ յաճախուած անունը աղօթամատեանին, Նարեկացիին համար իմացական յղացք մը և բնազանցական վերացում մը ըլլալէ հեռի է և գրեթէ միշտ իրական, գրեթէ շօշափելի, տեսանելի ըզգայնութիւն մը, արտայայտութիւն մըն է, վերագիրներու անհուն տարափոփ և պատկերներու անսպառ տորմիզով որակուած, ճշտուած և մօտեցուած մեր մեղքերուն և ցաւերուն : Ս. Գրքին բոլոր դրուագները Անոր փառքին համար, տողի մը, աւելի յաճախ, պարզ ածականի մը կը վերածուին : Երկնքին և երկրին բոլոր զօրութիւնները շարժումի կը հանուին անոր ոյժ պարգեւելու : Եւ մարդոց հոգիին բոլոր ալքերը «կ'արօրադրուին» անոր սրբազան սարսուռը հիւրընկալելու համար :

Անհասանելի այդ բարձրութեան և թըզուկ, տիղմ ու փոշի մարդուն դէմ առ դէմ գալը, գրքին կուտայ անկարելի եղբրականութիւն մը, որ գերազանցապէս մարդկային և յուզիչ կ'ընէ իր Աստուծոյն

հետ ի խորոց սրտի եղած այս խօսակցութիւնը: Աստուածամօր նուիրուած է ամբողջ գլուխ մը Նարեկի, ինչպէս նաեւ գրքին մէջ ուրիշ տեղեր անոր միջամտութիւնը և բարեխօսութիւնը կը հայցուի: Նարեկացին կը մօտենայ Աստուածամօր շարականներու մէջ Ս. Կոյսին եղած տարփողանքի լեզուով և պատկերներով:

Այդ նմանութիւնները, մեծաւ մասամբ, իմացական ծագում ունին: Բայց Նարեկացին մօտ իմացականութիւնը դժուար է զատել զգայնութենէն: Կրօնական բարձրագոյն յղացքները իր մօտ կը վերածուին գրեթէ նիւթական զգայնութեան:

Երկնայիցները. — Նարեկացին հակառակ իր ահագնային երեւակայութեան, համեմատաբար քիչ կը խօսի միջնորդ ու պահապան այս էակներու մասին: Գրքէն միայն գլուխ մը բացառաբար նուիրած է անոնց: Մինչդեռ արեւմտեան ազգերու գրականութեանց մէջ՝ երկնային այս զօրքերը կարեւոր դեր ու ծաւալ ունին, Տանքե, Թասօ, Միլտոն, Միսթիֆները այնքան ուշադրութեամբ կը վերաբերին անոնց հետ որքան «ստորանկալ»ներուն:

Աստուան եւ իր բնակները. — Երկնայիններուն հետ կարճառօտ՝ Նարեկացին

Չարին ու անոր ուժերուն կ'ընծայէ մասնա-
ւոր ու զարմանալի կարեւորութիւն: Ան-
շուշտ Տանթէի գծած դժբախտ գեղեցկու-
թեամբ նշանաւոր տիպարը չէ անոր սատա-
նան: Նարեկացիին, վերացեալ ըմբռնում
մըն է, զուտ աստուածաշնչական: Հակա-
ռակ ասոր սակայն անոր բանականերուն ոյ-
ժը անդիմադրելի է և ամէնուրեք: Անա-
պատականի մտայնութեամբ կը բազմա-
պատկուին ճգնաւորներու առ աչօք տե-
սիլները, փորձութիւնները, զգայախաբու-
թիւնները ստեղծելով ճնշում մը գրքին
մէջ, որ դիւրին չի փարատիր հակառակ
լոյսին հզօր ներազդեցութեանը:

Նարեկացիին և այս չար ուժերուն
յարաբերութիւնը գրքին մէջ, կը ստեղծեն
մռայլ բայց ամէնէն գեղեցիկ ու սրտա-
ռուչ էջերը, վասն զի ան մասնաւոր հա-
ճոյքը ունի այդ պայքարը փնտռելու,
պատմելու, երեւակայելու նոյնիսկ:

Մարդը. — Նարեկացիին համար մար-
դը ըմբռնում մըն է: Անոր համար մարդ-
կութիւնը գերագոյն տիպոս մըն է, որ
խնայուեցաւ նոյնիսկ երկնայիններուն:
Եւ որուն յօժարեցաւ սակայն հաղորդուիլ
Աստուածայինը, իր երկրորդ գէմքով: Իր
քօլոր մեղքերով և անկումներով մարդ կո-

չումը նախընտրելի է հրեշտակներէն, որոնք իբր յօրինում ալ վար կը մնան, քանի որ անոնցմէ առնուած է *libre arbitre*՝ կարողութիւնը:

Մեղաւորը. — Բայց խորապէս վճռական կնիքով մը գծուած է մեղաւորին ըմբռնումը: Գիրքը անոր վրայ կը կրթնի: Արդէն վերնագիրն է «Ողբ ապաշխարողի» բարացուցական բացատրութիւնը:

Նարեկացին իր տաղանդին անորակելի մեծութիւնը փորձած ու փորձած է այս մտապատկերը աւելի հզօր՝ աւելի թելադրող և կատարեալ ընելու համար: Օգտագործած է եկեղեցական մատենագրութեան բոլոր ասութիւնները՝ որոնք մեղքը կը տարազեն, և անոնց վրայ աւելցուցած նորերը, որոնք իրենց յանդգնութեանը մէջ գարշանքի նոր ստեղծներ կը շարժեն:

Մեղաւորը ամէնէն ընդհանուր տիպարն է գրքին: Չկայ գլուխ մը ուր անիկա մուտ գտած չըլլայ, ու նոյնպէս էջ մը՝ ուր անիկա տիրապետող չգառնայ: Անկէ կը մեկնի գրեթէ միշտ, իր լացն ու կոծը, ճենճերումը տրամադրելու համար աստուածեան մաքրութեան: Եւ կիրքերու անհուն սանդուխ մըն է որ զինքը կ'առաջնորդէ դէպի տեսիլքին հզօր հրապոյրը:

Նոյն իսկ երբ ինք երկինքը կ'երեւակայէ, տարօրինակ է որ մեղքերը սեւ ծանրոցներու նման կախուին իր մտքին թեւերէն: Մեղքը նմանցուած է ծովին, մեր սրբազան մատենագրութեան այնքան ախորժած ծովը:

Արդարը տժգոյն է, չունի մեղաւորի դրական տիպարին մասնայատկութիւնները: Նարեկացիին մեղաւորը մեղքին հոծ իրապաշտութեամբը զօրացած խորհրդանշան մըն է, մինչդեռ անոր հակապատկեր՝ արդարը տարտամութիւն մըն է, և չունի միսթիքներու մօտ պատկերացուած երանաւէտ տիպարին քաղցրութիւնը, ողորուած երազին ճառագայթումովը:

Ապաւիսարանք. — Նարեկացիին համար այս վիճակը անհուն ողբ մըն է, սակայն քաղցրացող միշտ յոյսին թեւովը: Ամէն վայրկեան ներկայ է անոր միտքին մէջ հիմնական սա գաղափարը թէ՛ որքան ալ մեծ ըլլայ մեր մեղքերուն ալիքը, միշտ աւելի մեծ է Աստուծոյ սիրոյն ապաւէնը: Յոյսին առասանը կախուած է ամէնուրեք՝ մեղքի ճամբաներուն:

Նարեկացին գիտէ թէ անկեալ էակը մասնիկն է գերագոյնին, և իր պարտքն է ըսել թէ աղտոտած, մեղքերով սեւցած

այդ աստուածային գիծը ինչպէս պէտք է վերածել իր նախկին մաքրութեան: Զինուած այս գիտակցութեամբ, անիկա անդադար իր հոգիին ու մարմնին մերկութեանը վրայ կը շաչէ զղջումին կրակ մտրակները, մինչեւ որ հալի աղտը, և մարդը կարենայ վերադառնալ անհուն աղբիւրին, որ Աստուծոյ շունչն է:

Արքայութիւնը. — Այս պատկերը ըլլալով հանդերձ նարեկացիին մէջ աստուածային մտապատկերացումը, որ միսթիք վիճակի գերազանց ստորոգելիքն է, չունի ժխտական տեսիլներու կենդանութիւնը: Իր սատանան աւելի հզօր է և գեղեցիկ քան հրեշտակը, և իր դժոխքը աւելի ահաւոր և լաւ մտատեսուած քան արքայութիւնը: Անիկա մեզի չի բերեր այն անհուն պայծառութիւնները, այն հալուող ու չը սպառող անուշութիւնները, որոնք օտար միստիքներու երեւակայութեանց մէջ այնքան գեղեցկութեամբ երազը նիւթի կը վերածեն, որոնք մեր մարմնի հողին մէջ աստուածային կրակին անհուն բիւրեղացումները կը ցրցքնեն, զայն վերածելու բռնկած ջահերու, որոնք թեւ բանային անոր գահոյքին շուրջը, վառելու և չհատնելու անճառ ճակատագրով:

Նկեղեցի՜ն, Նարեկացիի մտքին մէջ
մանրանկարն է երկնքի արքայութեան:
Աւելին՝ ինչ որ հեղինակը գիտէ Հին և Նոր
Կտակարաններէն և այլաբանական էջերէն,
աստուածաբանութենէն, քով քովի կը բե-
րէ ի պատկերացումն ու պաշտպանութիւնը
անոր, որ յաճախ կը զգեստաւորուի խոր-
հրդանշական վերացումներով: Անոր հա-
մար կ'աղօթէ, ինչպէս պիտի աղօթէր ապ-
րող, մարդկային փորձութեանց հեղեղին
մէջ ձգուած մարդու մը համար:

Սուրբերը, Նարեկացիի համար հազիւ
թէ առանձինն անձնաւորութիւններ ըլլան,
այլ կէտեր՝ ձգուած ամայութեան ճամբա-
ներուն, որոնց կը կառչի պահ մը յոգնու-
թիւն առնելու համար կարծես: Մարգարէ-
ներ, առաքեալներ, հայրապետներ, և ա-
մէնէն գերազանցը Աստուածամայր: Նա-
րեկացիին հսկայ երեակայութիւնը՝ կարծես
կանգ առնել չի սիրեր այդ սրտառուչ էակ-
ներուն բանաստեղծութեանը վրայ, մեղքի
ծովէն ազատուած, առաքինութեանց այդ
բխումներուն քովիկը: Թերեւս իր տեական
վազքը դէպի անոնց պետը, դէպի գերա-
գոյն սրբութիւնը, պատճառ ըլլայ որպէսզի
անտեսուին անոնք իր աճապարանքէն:

Երազ տեսութեան մը մէջ քով քովի

բերելէ վերջ գիրքը լեցնող անձերն ու աշխարհները, մտնենք հատորի խորքի քննութեան: Այս ծանր և աննուաճ գործին սկսելէ առաջ՝ աւելորդ չըլլար թերևս ըսել թէ արտակարգ անձնաւորութիւն մըն է Նարեկին հեղինակը: Կարելի է անոր մօտենալ սովորական կերպերով: Իր մեղքերուն առջև, որոնց ցուցադրումը տրտում հաճոյք կ'առնէ իրեն, պահ մը կը տարուինք խորհելու կիրքերու փոթորիկէն ծեծուած դասական տիպարին, բայց իրականութիւնը տարբեր է բոլորովին: Բարոյական անձնաւորութիւն մը հետեւաբար, թէ գրական տիպար մըն է Նարեկացին: Անշուշտ դժուար է ըսել թէ մեղքը երգողները անմեղներ են թէ մեղաւորներ առհասարակ, բայց կարելի է հանդիպիլ կեանքի ճամբաներով Նարեկացիի հոգիին: Ոչ մէկ վիճակ կը բաւէ սեւեռելու համար այս ամենի աղօթողին ընդհանուր դիմագծութիւնը: Բանաստեղծը ամբողջովին լուծուած է մեղաւորի դիմակին տակ: Դիւրին է անշուշտ այդ թափանցիկ քօղին տակէն հետեւիլ մտաւոր յուզումներու, սարսուռներու, բայց դժուար է անոնց տակ շօշափել անմիջական, անփոխարինելի իրականութիւնը, որ մեղքին ինչպէս հաճոյքին վրայ կ'ընկնայ ու զանոնք

կը բեւեռէ։ Ամբողջ մարդկութիւնը փոխա-
րինելու այս կեցուածքը մեծցուցած է նա-
րեկի տարողութիւնը, բայց որոշ չափով
այլայլած անոր հոգեբանական խորութիւնն
ու ճշտութիւնը։

Յետոյ պէտք է մոռնալ որ գիրքը
գրուած է վանականներու խնդրանքով, և
ասիկա աւելի պատճառ մը որ նարեկացին
ջերմեռանդ մտադրութիւններու գրգիռ մը
և թափ մը վերստանձնած ըլլայ, իր մտա-
ծումներն ու յուզումները առարկայական
ընելու հասկնալի ճիգով։ Սակայն միւս կող-
մէն նարեկացիի հոգին լեցուն է անհատնում
և աննուագելի վիշտով։ Այդ վիշտը անամո-
քելի է, վասնզի արտաքին պարագաներէն
չէ պատճառուած, այլ ծնունդ իր ներքին
գիտակցութեան։ Նարեկացիի տիպարը Գը-
րիստոս է, և անոր չկարենալ նմանելու,
հասնելու մտածումը զինք կ'ընէ տրտում։
Նիցչէի գերմարդը հեղինակը հանեց իր հո-
գեկան հաւասարակշռութենէն և դարձուց
լռակեաց։ Միջին դարու մարդուն գերմարդը
Գրիստոս է, և նարեկացին այդ գերմարդուն
է որ կը ձգտի։ Նարեկը արտայայտութիւնն է
այդ ողբերգական բայց մարդկային ճիգին։

ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Ինչպէս ըսինք, Միջին դարու ընդհանուր ուղղութիւններէն մին էր ամէն ինչ Ս. Գրքին վերագրել: Նարեկացին սակայն Ս. Գրքին կը դիմէ մտածման պէտքէն աւելի պատկերացման նպատակներով: Անձնական դրութեան մը կնիքը չենք գտներ Նարեկի մէջ, հակառակ որ ան շատ լաւ գիտէ ընթացիկ վարդապետութիւնը: Մըտածման այս հետեւականութիւնը վերագրելի է մէկ կողմէն Ս. Գրքի ճշշումին և միւս կողմէ իմաստասիրութեան մը զգալի պակասին, որ ընդհանուր է հայ մտքի պատմութեան մէջ: Քաղաքական մեր ճակատագիրը գուցէ դժբախտ պատճառներէն մին է որ մենք անհաղորդ մնացած ըլլանք այդ կարգի որոնումներուն, և բաւականանանք միայն նման դրութիւններու ծանծաղ ծանօթացումներով, և անոր բարոյական կիրարկումներէն:

Սակայն պէտք չէ մոռնալ որ յոյն և լատին հայրապետները նոյն այդ գիրքերէն մեկնած են, հասնելու համար կառուցումներու, որոնք իմաստասիրութիւն մը, բնագանցական ամբողջութիւն մը կը հա-

Մագրեն: Նարեկի աղօթքները կառուցու-
ներ ըլլալէ աւելի, իրենց հատուածական
մասերով ընդհանուր յղացման մը կարե-
ւիութիւնները ըլլալ կը խոստանան: Ինչ
որ աւանդութիւնը, ցեղային նկարագիրը,
անձնական փորձառութիւնը կը դիզեն իր
բացառիկ իմացականութեանը մէջ, ինչ որ
պատմութիւնն ու շրջապատը կ'աւելցնեն,
Նարեկացին անոնց կը դիմէ և անոնցմէ
կը յօրինէ իր աղօթքները:

Խորքի մասերէն ամէնէն կարեւորը
մտածման ընդհանուր նոյնութիւնն է, սա-
կայն ասիկա մտածումները չկարենալ երե-
սելէն չի բխիր՝ այլ խիտ ու թանձր մտա-
սեւեռումէն, որ Նարեկացիին է ամբողջ
հատորին մէջ: Եւ սակայն հակառակ ասոր,
տարտղնուած իր մտածումներն ու համե-
մատական պատկերները չեն յաջողիր գըր-
քին տալու ընդհանուր գործի մը պատկա-
ռանքը: Անհամեմատօրէն գեղեցիկ են ա-
նոնք իրենց մասերուն վրայ՝ և առանձինն
իրենց խորացումներուն մէջ, իբրեւ վիճակ
և բանաստեղծական սլացք ու հեռապատ-
կեր, կը տողուն էջ առ էջ կարելի գեղեց-
կութեամբ և հրապոյրով: Ու տակաւին
այդ վիճակները երբեմն կը տարուն մեծ
ու պատկառելի ուժգնութեամբ գործադը-

րութիւններու : Ատկէ՝ անհաւասարելի հա-
րսւսութիւնը մանրամասնութեանց, երան-
գի ու աստիճանի, որոնք վիճակներու շուրջ
կը համախմբուին : Այդ է պատճառը որ է-
ջեր էջերու կը հակադրուին, պատմութիւն-
ներ տողերու կը վերածուին և տողերը
համակեդրոն ալիքներու նման կը լայննան
անդադար : Բայց հոս պէտք է շփոթել
խորքը թէքնիքին հետ, որուն գերազանց
շնորհը ունի նարեկացին :

Սակայն անհրաժեշտ է գիտնալ թէ
զիրքը հակառակ որ տրամագծօրէն կը
բաժնուի մեր դասական հայերէնէն, իր
լեզուի և արտայայտութեան խիզախ ու
անորակելի կողմերով, միայն իր ձեւին չէ
որ կը պարտի այն հմայքը՝ զոր ան յաջո-
ղած է պահել դարերով մեր ժողովուրդի
հոգիին ու մտքին վրայ :

Մութ է իր ոճը, և նարեկացին կար-
ծես չի մտահոգուիր մտածումներու այս-
ճնշումէն : Մտքին՝ ներկայացող ամէն
պատկեր ու թելադրանք անիկա բառերուն
կը վստահի՝ անհաւասարելի հռետորու
թեամբ : Երբեմն այս վիճակին վրայ կու-
գան աւելնալու բառերուն ձայնական բը-
նաւորութիւններն ու պատկերները, որոնք
զուգադրութիւններով զիրար կ'առաջնոր-

դեն ու կը դիզուին պարբերութիւն առ պարբերութիւն, և Նարեկացին չ'անդրադառնար այս ամէնուն և կ'ընդունի եկածը: Այս պարագան պատճառ կը դառնայ որ իր նախադասութիւնները ըլլան ըսպառազէն ինչպէս անթափանցելի անտառ մը: Յետոյ քանի մը բաներ մէկ անգամէն ըսելու իր նախասիրութիւնը, լեզուն խոշտանգելու աստիճան, իրարու կը միանան ըստեղծելու Նարեկեան մթութիւնը: Սակայն պէտք է շփոթել այս մթութիւնը յունաբան գրողներու մթութեան հետ, որ առաւելապէս իմացական նկարագիր ունի, ոչ ալ Մագիստրոսի խրթնութիւններուն հետ, որոնք բառախաղական են:

Այս մթութեան վրայ, զոր կը պատմունճանեն հռետորական առատութիւնը և բանաստեղծական զեղումին թափը, կուգայ աւելնալու կուսակումը որ մեր դասական գրականութեան աղէտը անուանած են ոմանք: Ածականներու, հոմանիշներու, և պատկերներու այս թաւալը մշտապէս գրգռուած զգայնութեան մը վրայ որ Նարեկացիին է, ամենամեծ չափերու կը հասնի Նարեկին մէջ: Հեղինակը ենթակայ այս արտակարգ մղումներուն՝ շատ անգամ անտարբեր կը մնայ նոյնիսկ քերականական

կանոններու։ Անշուշտ իր հասկցած ձեւովը արտայայտուելու յանդգնութիւն մը միշտ ներելի է ամէն մէկ գրողի, երբ անիկա Նարեկացիի մեծութիւնը ունի մանաւանդ, բայց Նարեկացին, պէտք է խոստովանիլ, ծայրահեղօրէն դիմած է այդ ընդլզումին։ Իր քերականութիւնը նախընթացը չունի մեր գրականութեան մէջ։

Նարեկացին բանաստեղծ է ամէն բանէ առաջ, և այս հաստատումը կը բաւէ բացատրելու համար անսպառ առատութիւնը իր փոխաբերութիւններուն։ Եւ գրական այս ձեւը Նարեկացիի արտայայտութեան ամէնէն բնական, ամէնէն յաճախացեալ և հրապուրիչ առաքինութիւնն է։ Փայլակով տեսնողները, հեղեղով զգացողները, անընդհատ եփեկող միտքերը միայն կը յաջողին այս աստիճանով գտնել այդ հազուագէպ գոհարներէն։ Ասոր մէկ ամփոփ ձեւն է պատկերը, որ դարձեալ գլխաւոր առաքինութիւններէն մին է Նարեկացիին, որոնք ընդհանրապէս աստուածաշնչական ծագում ունին։

Սակայն ինչ որ կը զատէ Նարեկին ազօթքները մեր սրբազան մատենագրութեան նմանաչունչ կտորներէն, և ինչ որ Նարեկի անբաժան առաքինութիւններէն մին է,

ուժգնութիւնն է ատիկա պատկերներու, բացատրութեանց, շունչի և զգայական վիճակներու, որոնք արագ արագ իրարու ետեւէն կը նետուին տեսակ մը տարերային հրաքուխով:

Հետաքրքրական է որ գրքին գլուխները հակառակ իրենց նոյնութեան, տեսակ մը լիութիւն ունենան իրենք իրենց մէջ: Ամէն աղօթք կը մեկնի երազէ մը, մեղքէ մը, արցունքէ մը կամ յոյսէ մը: Բայց անոր զանազան մասերը իրարու կը շաղկապուին, շնորհիւ այն շունչին որ կը լեցնէ բոլոր տողերը, էջերն ու գլուխները առանց բեկանելու:

Ուժգնութիւնը գրական յատկութիւն մը ըլլալէ դադրած է նարեկացիին մէջ, դառնալով անոր արուեստին ընդհանուր, անայլալ, անխուսափելի բարեխառնութիւնը: Անիկա մթնոլորտ մըն է որ ամէն կողմէն կը պարուրէ գրագէտին ամբողջական կազմը: Յետոյ անհատականութեան շատ զօրաւոր շեշտ մը բոլոր այս պատկերներու, բարեպաշտութիւններու, բըխումներու և հոմանիշներու անհուն և ընկճող տեղատարափը կը տողանցէ, կը թափանցէ և ամէնէն աննշան անկիւններուն իսկ կը հաղորդէ բաբախուն ու ա-

ըիւնոտ բան մը, գործը վերածելով խռովիչ, յուզիչ ու շահեկան բանի մը:

Հակառակ այս բոլորին սակայն, Նարեկացիին ոճը հաղորդական է ու խորհրդաւոր, և այս յատկութիւններուն շնորհիւ Գլխաւորաբար սիրուած ու բարձրօրէն յարգուած մեր ժողովուրդէն:

Կեռականութիւն. — Շատ քիչ բան կը զատէ Նարեկի ոճը չափուած բարբառէն: Արդէն շատ մը տեղեր ինքնիրեն ոճը կը վերածուի տաղաչափութեան: Գիտակից թէ բնազդական: Երկու պարագան ալ կըրնանք ընդունիլ, բայց բացատրած չենք ըլլար այդ տարօրինակ կշռականութիւնը՝ որ իր նմանը չունի մեր գրականութեան մէջ:

Նարեկին տողերը, անհուն զանազանութեամբ կը տարածուին, թաւալուն ու աճող յառաջատուութեամբ, որպէսզի տարազեն մտածումը կամ պատկերը: Բանաստեղծը կը զարնէ ու կը զարնէ իր ոսկի մուրճը զգացումին՝ որ հրաշքով կարծես կ'աճի, առանց նմանելու սակայն երբայական մատենագրութեան զուգակշռութեան:

Երաժշտական շեշտ հասկացողութիւն մը, աւելի ճիշտ ճաշակ մը, Նարեկացիին կ'առաջնորդէ ֆրազներու մասնաւոր դա-

ուաւորումներու, և ճնշումին տակն է ձայներու թելադրած համաձայնութեան:

Զօրաւոր են նարեկացիի զգայնութիւնները, բայց իր մտածումը քիչ անգամ կը յաջողի զանոնք վերածելու իմացական ինքնատիպ դրութեան մը: Ասիկա ձեւն է շատ զօրաւոր արուեստագէտի մը որ ականջի բացառիկ զգայնութիւններ ունի և զանոնք արտայայտելու համար չի վարանիր փորձելու ամէնէն արտակեղրոն յանդգնութիւնները: Ձեւը վերջապէս բանաստեղծի մը, որ զգայնութեան և երեւակայութեան զօրաւոր ճնշումին տակ յօրինեց իր պարբերութիւնները, թէև նուազ դասական, բայց յորդ, բայց գիւտով և կայծակով թրթռուն:

Տարբեր. — Երեւակայութիւնը հասարակաց է բոլոր տեսանողներուն քով, անիկա իրերը չի կրնար ընդունիլ իրմէններս, առանց անոնց յօրինուածութիւնը եղծելու, կամ առնուազն անոնց վրայ տարածելու երանգը իր հոգիին: Առանց նոյն պէս իրերուն թելադրանքը զարգացնելու, ստուարացնելու, տանելով զանոնք իրենց անդրադոյն կարելիութեանց: Նոյն ոյժն է որ բարոյական ըմբռնումները նիւթական զգայութիւններու կը վերածէ ու միտքն

ու մեղքերը տեսանելի առարկաներու և էականերու ձեւով կը տեսնէ:

Նարեկացիին երեւակայութիւնը յոգնիլ չի գիտեր: Յետոյ այդ երեւակայութիւնը օգտակար եղած է մանաւանդ ձեւի ստեղծումներուն: Անկէ կը մեկնին Նարեկացիին բացատրական բոլոր գիւտերը, պատկերները, փոխաբերութիւնները, ակնարկութիւնները և նմանութիւնները:

Հակառակ սարսափի զգայութեանց առատութեան, գիրքը կտրուած է իրականութենէն, մինչդեռ Տանթէի բոլոր յըղացումները կը կապուին երեւակայութեան: Նարեկացին չէ կերուած երկնքի անդոհանքէն ինչպէս չէ խորտակուած մեղքին լեռնացող ճնշումէն:

Յեղային գիծ. — Դժուար է իբրեւ կնիք և շօշափելի զգայարանք Նարեկի մէջ հաստատել այս երևոյթը: Դժուար է ամբողջ հատորին մէջ որոշ կերպով գտնել և սեւեռել այն գիծերը, որոնք ցեղ մը, անոր մէկ պահը, անոր զգայութեան քանի մը մեծ գիծերը որոշ կերպով մատուցանեն մեզի: Նարեկը իբրեւ մտածում կը հպատակի մարդկային ընդհանրութեան պահանջի մը, որ քրիստոնէական հասարակապետութիւնն է: Թէև պէտք է ըսել թէ նոյն ժամանակի

Հռովմէական բարոյախօսները և յոյն աստուածաբանները կնիքին տակն են մտածել, լու և զգալու նոյն ընդհանրական կերպին, և եթէ կարգ մը զգայաթելերը զիրենք կը կապեն ցեղային որոշ առհաւուլթիւններու, նոյն բանը կարելի է ընդհնմարել նաև Նարեկի մէջ:

Ոմանք սիրած են Նարեկի ելեւէջքին մէջ, անոր լեռնացումներու և դաշտացումներուն վրայ, անոր գոյներու այլազանութեան և հոսումներու թափին տակ տեսնել մեր երկիրը իր լեռներու, գետերու, դաշտերու, հովիտներու անպարագրելիութեամբը: Սակայն արուեստագէտի գործին մէջ իր պատկանած երկրի Ֆիզիոնոմիոն փնտռելը և փոխադարձաբար, սիրելի և ճիշդ տեսութիւն մը ըլլալէ դադրած է, վասնզի արուեստը ամէն բանէ առաջ մասնաւորութեանց ընդհանրացումն է:

Անշուշտ թէ մեծ է միջավայրին դերը անհատներու եւ անոնց ստեղծագործութեանը մէջ, ինչպէս նաև անոնց ազդեցութիւնը ժողովուրդի նկարագրին վրայ: Յոյներ պիտի չկրնային ըլլալ այն ինչ որ եղան, եթէ չունենային Յունաստանի կլիման և միջավայրը: Շատ սովորական է ըսել, ակնարկելով Յունաստանի մեղմ, յստակ և

խաղաղ կլիմային, թէ մշուշ չկայ ինչպէս
յոյն երկնակամարին, նոյնպէս յոյն մաքին
վրայ: Անոր համար մշուշոտ և խորհրդա-
ւոր բանաստեղծութիւնը, գերմանական բո-
մանքիզմը, սքանտինաւեան սեմպոլիզմը, և
հիւսիսային երկիրներու անորոշութիւնը
անձանօթ են հելլէններուն:

Իսկ ծովերու հատկտեալ վիճակը եւ
լեռներու ցածութիւնը, պատճառ եղած է
որ Յունաստանի մէջ չծնի անսահմանու-
թեան գաղափարը: Անոնց մօտ անսահմանը
անորոշն է, ինչպէս անորոշը անձե է և հրէ-
շային: Պղատոն կը հաւատար հոգիներու
վերակենցաղման, բայց կը մերժէր անոնց
վերագրել յաւիտենականութիւնը: Հնդկաս-
տանի մէջ, օրինակի համար, ընդհակառակն
ամէն ինչ անվախճանին ու յաւիտենակա-
նութեան կնիքով է կնքաւոր, որովհետեւ
հոն ամէն ինչ, լեռ, դաշտ, գետ, անտառ
և ծով, ժողովուրդի մաքին համար գէթ,
սկիզբ ունի բայց վերջը դժուար է տեսնել:
Հնդկաստանի մէջ ամէն ինչ համաձայն մի-
ջավայրի անդրադարձումներուն, խորհրդա-
ւոր է, անսահման, անորոշ, անորակելի,
Նիրվանային ըլլալու աստիճան:

Բացի բուռն և արագ գրգռումէն որ մեր
ցեղին կարեւոր գիծերէն մին է և որ Նարեկի

աղօթքներուն մէջ ամէնէն աւելի յաճախ-
 ուած պարպումի ձև մըն է, դժուար է
 հանդիպիլ որոշ կերպով ուրիշ տարրերու:
 Թող թէ մեր գրականութիւնը առհասարակ
 աղքատ է այս կարգի հոգեբարացուցա-
 կան տուիքներով, նոյնիսկ մեր պատմիչ-
 ներու քով, շատ հազուագիւտ քանի մը
 բացառութիւններէն զատ, ուր ան աւելի
 նկարագրական է քան հոգեբանական. եթէ
 նկատի չունենանք մեր նկարագիրը յատ-
 կանշող երկպառակութեան, անիշխանա-
 կանութեան, ստորնութեան, արհամարհոտ
 ըմբոստութեան, իրարատեցութեան դա-
 սական մեղքերը, որոնց քաւութեան հա-
 մար հարիւրամեակներ բաւ չեղան: Եթէ
 Նարեկը իր տարրերով նուազ հայեցի կը
 թուի ըլլալ, իր հոգեբանութեամբ զուտ
 հայկական է: Պատմական դժնդակ պայ-
 մաններ, և արտաքին հարուածներ ստիպե-
 ր են հայը որ իր աչքը ուղղէ երկինք, Վերին
 Ուշին: Նարեկը հայուն շրջուած դիւցազ-
 ներգութիւնն է ողբի և աղօթքի ձևին տակ:
 Նարեկացին իր այս ողբերգութեամբ
 հայ մարդու հոգին է ցուցադրած համաշ-
 խարհային տրամային մէջ, ապաշխարող
 հայ մարդու, որ վիշտերով է լեցուն ու կը
 ջանայ իր հոգիին անդոհը փարատել Բար-
 ձրեալի օժանդակութեամբ:

Մ Ա Ս Ն Բ.

ԲԻՒՐԵՂԱՑՈՒՄՆԵՐ

Աղօթքի յասկանաւական կողմեր. — Նա-
րեկը գրուած է, ինչպէս ըսինք, իբրեւ ո-
գեպահիկ եղբայր միանձանց խնդրանքով.
տեսակ մը սպեղանի հոգեկան առօրեայ կա-
րիքներու: Եթէ Դ. և Ե. դարերը քրիստո-
նէական պատմութեան մէջ աստուածաբա-
նութեան և ճգնաւորութեան շրջաններ են,
Միջին դարերը կարելի է կոչել առաւելա-
պէս աղօթքի և մտահայեցութեան հան-
գրուաններ:

Նարեկը, իբրեւ աղօթք, արտայայտու-
թիւն է խոշոր չափով Միջին դարու մար-
դուն ապաշխարող հոգիի ընդհանուր վիճա-
կին և ժամանակի նկարագրին: Չէ՞ որ ա-
մէն քայլափոխին Միջին դարու մարդուն
կը սպասէր որոգայթ ու սաղրանք՝ նիւթ-
ուած սատանայի կողմէն, կամ իրմով պայ-
մանաւոր աշխարհի չար ուժերէն, և պէտք
ունէր հետեւաբար Աստուծոյ օժանդակու-
թեանը, շնորհին, և սուրբերու բարեխօ-
սութեանը: Օրուան իւրաքանչիւր պահը իր
փորձանքը ունէր, և Նարեկացին իր աղօթք-

ներուն մէկ կարեւոր մասը յարմարցուցած է այդ պահերուն: «Ընդ սկզբան բերման լուսոյ՝ զողորմութիւն քո ծագեալ. ընդ ելից արեւուն՝ արդարութեան արեգակնդ ի յանձկութիւն սրտիս մտցէ» (ՁԴ. գլուխ): Սովորական աշխատանքի պահերու սկզբնաւորութեան՝ «ուղղեա՛ հոգւոյդ քո իմաստութեամբ զյաջողուած ձեռինս գործոյ ընդ հեծութեան ձայնիս մաղթանաց» (ՁԵ. գլ.):

Նարեկի հրաշագործ համբաւի տարածուելուն նպաստած է նաև Նարեկի մէջ եղած բժշկական աղօթքներու պարագան, դիւահարին, լուսնոտին և նման հոգեկան խանգարումներու վերաբերող: Այսպէս աղօթագիրքը միայն «առիթք արտասուաց և պատճառք աղօթից» է, այլ նաև «ըսպեղանիք զօրաւորք վիրաց անբժշկականաց՝ դեղք ազդողականք ցաւոց անտեսականաց, հնարաւորութիւնք բազմամասնեայ երկանց վտանգից»:

Հայը աղօթող է և կրօնական տրամադրութեամբ հարուստ: Մեր պատմական միջավայրն ալ նպաստեր է այս տրամադրութեան ուժաւորման: Հայուն դարերը մնայուն վիշտով ու արիւնով ներկած են իր թեւերը, աշխարհը զինք վիրաւորեր ու լացուցեր է չարաչար, ու երկնքին կարօտն

ու փափաքը անուշեր՝ իր հոգիին: Իր շուրջը ան քիչ անգամ գտեր է իր պաշտպանը, պատմութեան կատաղի ցուլը շատ է քալեր անոր արդէն բզկտուած մարմինն վերայէն. «ձայն հառաչանաց հեծութեան սրտի ողբոցն աղաղակի», ու իր աչքը՝ երկնքին, Վերին Ուժին է ուղղուեր միշտ, անկէ կարենալ գտնելու կարելի ապաւէնը:

Աղօթքը ուրեմն Աստուծոյ կամ երկնային ուժերուն ուղղուած աղերսանքն է, տենչն է, սքանչացման ու վշտի արտայայտութիւնն է այն Մեծ Ուժին, որ աղօթաւորին համար կենդանի է և կատարեալ՝ ու կրնայ օժանդակ հանդիսանալ իրեն:

Ամէն ժողովուրդ կ'աղօթէ համաձայն իր նկարագրին և կեանքի բերումներուն: Մարդիկ կ'աղօթեն տաճարներու մէջ, հըրապարակներու վրայ և անտառներու խորը: Պետեին կ'աղօթէ իր վրանին տակ՝ անապատի հովին: Ձկնորսը իր նաւակին մէջ ջուրերու անդունդին վրայ: Էսքիմացին՝ սահնակին մէջ, ձիւնահողմին տակ և վայրենին՝ իր խրճիթի շուքին:

Աղօթքը կրնայ հպիլ Աստուծոյ սրտին երբ անկեղծ է: Այնքան աւելի հզօր է իր թռիչքը՝ երբ չէ ծանրացած աւելորդապաշտութեամբ և կրնայ բանալ իր թևերը Աւետարանի սիւքերուն:

Հոգին նման է յոյներու Եւուեան կոչ-
ուած տաւիղին, կախուած երկնքի և երկրի
միջև, որ կը հնչէ զգացումներու դոյզն
հպումներէն՝ մարդկային կիրքերու մեծ ան-
տառին մէջ։ Աղօթող հոգիները կրնան բաղ-
դատուիլ, ինչպէս ըսուած է, երաժշտական
գործիքներու հետ։ Կան քաղցր հոգիներ՝
քնարի պէս հնչող, խանդոտ ու կրայոյզ
հոգիներ միստիքներու, որոնք կը հնչեն
դաշնամուրի նման, խորունկ հոգիներ նման
թաւջութակի, և մեծ սուրբերու հոգիներ՝
որոնց ձայնը կուգայ երկնքէն։

Աղօթք է նոյնպէս մօմը, որ կը հատնի
դանդաղօրէն խորանին վրայ։ Խունկը՝ որ
կը բուրէ իր հոգին կապոյտ խոյակներն ի
վեր։ Աղօթք են սիւները, որոնք խիզախ
ժայթքով կը բարձրանան դէպի կամարները
ու կը հրաւիրեն մեզ բարձրանալ իրենց հետ։
Աղօթք զանգակները խոր ու թրթռուն, հո-
գիներու անդոհին ու ցաւին վրայ կաթիլ
կաթիլ ինկող եղկ ու աներկրային։ Աղօթք
է մանաւանդ արդար կամ մեղաւոր հոգին
երբ կը բանայ իր սրտին բաժակը երկնքի
զթութեան կամ կը թափէ իր արցունք-
ները սուրբերու շուքին։

Աղօթքը իբրեւ յօրինում և արտայայ-
տութիւն, կը հպատակի աւելի սիրոյ կար-

գին, այսինքն սրտի կարգին, քան մտքի կարգին: Աւետարանիչներն ու Առաքեալները, ինչպէս նաեւ Եկեղեցւոյ մեծ հայրերն ու միստիքները, իրենց արտայայտութիւններուն մէջ կը հետեւին աւելի սիրոյ կարգին (L'ordre de la charité) քան մըտքին: Արտայայտման և ընդլայնման պարագային, աղօթողը շատ յաճախ մէկդի կը հրէ տրամաբանութիւնը: Բանական ու բառական խորհրդածութիւնները պէտք է տեղի տան գաղտնի տրամաբանութեան մը առջև, որ սրտին է:

Իրաւ աղօթողը ոչ մէկ ժամանակի կը պատկանի, պատկանելու համար բոլոր ժամանակներուն, անիկա ինչպէս ըսինք բխումն է իր ցեղին և իտէալին: Բոլոր մշակոյթներու մէջ աղօթքի արարմունքն ու արտայայտութիւնը յատկանշուած է իր ամենէն նրբին ու կարծր գիծերով: Վէտաներու աղօթքը, չի նմանիր օրինակի համար զրադաշտական ձեապաշտութեան, ուր կանոններու մէջ խեղդուած է հոգին և ծածաղելի մանրամասնութեանց տակ մեռած բարոյականը: Ո՛չ ալ սեմական արիւնատխանձ խըստութեամբ պայմանաւոր և չափազանց կարծր ձեակերպութեանց: Ան ամբողջապէս գէպի բնութիւն ոգեհիւլէացած տարածք

մըն է, մարդկային տկարութիւնը ողորբելու ձգտող հոգեբանութեան մը լուսեղէն ալիքներով տարածուիլն է, մարդէն դէպի դուրս, անխառն բանաստեղծութեամբ: Հռովմէացիին համար աղօթքի հանդէսները զինուորական խստութիւններ էին, որոնց ընթացքին ոչ մէկ թուլացում արտօնելի էր, որոնք կը պատժուէին մահուամբ: Հին ժողովուրդներու բարքեր խուզարկողները խօսած են մեզի այդ արարողութեանց հանդէպ տածուած պատկառանքէն՝ ինչպէս ահէն:

Իլիականի մէջ, ան ուժ է, կիրք է, փառաբանութիւն և խնճոյքի հանդէս՝ ու չունի այն երկիւղած ու սուլթանական նրկատուած նկարագիրը որ սեմականներուն յատուկ է, կամ լոյսի հեղեղն ու վերացումը որ վէտաներուն է:

Նարեկի մէջ աղօթքը չափազանց անձնական է, տռանց ըլլալու սակայն անձնամէտ, և կամ ազգային բխում: Ասիկա անոր համար որովհետև նախ Նարեկին հեղինակը մեծ գրագէտ մըն է, երկրորդ՝ ժ. դարը կրօնական եսապաշտութեանց դարն է, ըլլալով հանդերձ համապարփակ ընդհանրութեանց դարը:

Աւելի որոշ և ըմբռնելի ընելու համար աղօթքի գլխաւոր յատկանիշները, անհրա-

Ժեշտ է գիտնալ նոյնպէս թէ աղօթքը ամէն բանէ առաջ տեսնչ մըն է ու ամենէն կենսական ձգտումներէն մին մարդուն: Իրաւամբ ըսուած է «ով որ իղծեր չունի սրտին մէջ չի կրնար ունենալ աղօթք իր շրթներուն»: Մարգկային սիրտը լեցուն է չհանգչող իղծերով, աղօթքը բարիին և ճշմարտին ձգտումն է, աղօթել հետեւաբար ուրիշ բան չէ՝ բայց ներդաշնակումը մեր փափաքներուն:

Եւ տակաւին պէտք է ըսել թէ աղօթքը աւելի է քան իղծը, ան՝ հաղորդակցութիւն մըն է Անոր հետ, որուն կ'ուղղուին մեր աղօթքները: Պիտի չշարունակէինք աղօթել վստահաբար, եթէ չգիտնայինք թէ կայ Մէկը որ մեզ կը լսէ: Որով աղօթքը հոգեբանական ներքին հարկ մըն է, որուն միջոցաւ հոգին կը ջանայ գիտակցօրէն շրջման դնել ինքզինքը Աստուծոյ հետ: Այս զգացումը նախ որոնում մըն է, յետոյ ծանօթութիւն մը, ապա փափաքներու և խընդրանքներու շարք մը: Կը պատմեն թէ Ծրանչիսկոս Ժամերով կ'առանձնանար աղօթելու համար, կրկնելով միակ բառ մը «Աստուած»: Ահա ճշմարիտ հաղորդակցութիւնը աղօթքով եղած: Թող թէ բարձրագոյն արդիւնքը աղօթքին աստուածգիտու-

թիւնն է, և այլակերպութիւնը մարդկային նկարագրին և աշխարհին:

Աղօթքը տենչ մը և հաղորդակցութիւն մը ըլլալէ վերջ, աղերսանք ալ է՝ ուղղուած Աստուծոյ: Առանց այս վերջին հանգամանքին, աղօթքը շատ բան կը կորսնցնէ իր կրօնական նկարագրէն, ու կը մնայ հայեցողական:

Աղօթողները ուժի մարդեր են գերազանցապէս:

Այս հակիրճ և ընդհանուր ըմբռնողութեան մէջէն երբ կը մօտենանք Նարեկացիի աղօթագրքին, անգամ մը ևս կը ճշմարտութիւն այն մեծ իրողութիւնը թէ «աղօթքի համար ու է ձև ու փաստ գոյութիւն չունի»։ ան ընդարդոյս և ինքնածին մղումն է հոգիին: Ամէն ազգ և անհատ աղօթած է և կ'աղօթէ համաձայն իր ըմբռնումին: Աղօթքը իր տարբեր ժամանակներու և արտայայտութիւններու պարագային, զուգահեռ է կրօնի պատմութեան և եղափոխութեան:

Աղօթքի ձևին ու արտայայտման մէջ հետեւաբար դասական ըմբռնում մը գոյութիւն չունի, եթէ նոյնիսկ անոր վերաբեր-

եալ հասարակաց յատկանիշերը զիրար ամբողջացնեն՝ ստեղծելու համար աղօթքի ըմբռնումն ու միութիւնը։ Նարեկը աղօթագիրք մը ըլլալէ աւելի՝ ողբերգութիւն մըն է, մեղքի խորունկ գիտակցութիւն ունեցող մարդուն, մօտիկը դրուելու Ս. Օգոստինոսի *homo iudicandus* երուն, որ իր անցեալի տրտում փորձառութիւններն ու հոգիին շրջագծերը կը դրոշմէ թուղթին։ Ոչ մէկ տեղ կարելի է գտնել այնքան լայն ծանօթիւն մարդուն հակասութիւններուն, տկարութիւններուն շուրջ, որքան Նարեկի մէջ։ Անիկա անհուն պարսաւագիր մըն է մարդէն մարդուն, պաղատախառն խօսակցութիւն մը Աստուծոյ։

Ոմանք մեղադրած են Նարեկացին՝ որ ծայրայեղօրէն շեշտուած հակադրութեամբ մը, կը բարձրացնէ զԱստուած և կը ստորնացնէ մարդը։ Սակայն բանաստեղծ Նարեկացին մէջ «վեցթեհան Սերովբէն» կայ և հոգետեսի «բազմաչեայ Քերովբէն», որ իր արծուեթուիչ երևակայութեամբ և խոր ներհայեցողութեամբ կ'արտայայտէ ներքին մարդը, մեղքերու իր ամենէն անկռահելի մանրամասնութիւններուն մէջ։

Նարեկացիի անանուն վշտին արիւնոտ կաթկթումները և մարդկեղէն «թշուառ

չունչը» աստուածային «բարի հոգիով» փոխանակելու իր ճիգը՝ թէև չունի մեր ապաշխարութեան շարականներու տրամա- նուշ ծորումը, մարդկային կենցաղի ալէ- կոծեալ ծովուն վրայ, բայց միւս կողմէն մեզի կը բանայ անյատակ անդունդները մարդկային կեանքի ծովին, ուր մարդը մեղքերու ծանր բեռներուն տակ «նաւա- բեկեալ» ու տարուբեր Աստուծոյ կը կար- կառուի, սուգի կսկիծը սրտին և արցուն- քի գետերը՝ աչքերուն:

Միւս կողմէն սակայն հակառակ իր երկչոտ կծկումներուն, խղճատանջ գալա- րումներուն և պակուցումներուն, ան յա- ճախ սրտբաց համարձակութեամբ կը խօսի Բարձրեալին հետ: Ասկէ կարելի է մակա- բերել հետեւաբար, եթէ նարեկացին կը նուաստացնէ իր մարմնեղէն խարխուլ շին- ուածքը՝ իր աննուաճելի իղձն է աստուա- ծայնօրէն զայն վերականգնել՝ իբրեւ «հո- գեղէն տաճար», եթէ կը խօրտակէ իր խեցեղէն ամանը՝ իր նպատակն է զայն աւելի վայելչօրէն գեղակերտել և վերա- ծել «ոսկեղէն սափորի» մը:

Աղօթագիրքը յաճախ կը դադրի ըլլա- ւէ աղերսանք ու հաղորդակցութիւն, այն քաղցր լոյսին մէջ՝ որ կը սնուցանէ և կը

զօրացնէ հոգին, անոր վերընծայելով երկնային պարզութիւն մը, և կը դառնայ փոխն ի փոխ, տխուր, գոռ, քնարական ու ամեհի արուեստ մը, ծնունդ որոշ չափով միջավայրի ու ցեղի այլազան զգացումներու և ուսումնականներու, բնութեան պաշտ նկարչութեամբ տողորուն:

Նարեկի ողբերգին մէջ կայ ջուրերու ծածանումը, կոհակներու թաւալը, փոթորկահարին ճիչը և կախուողին սրտակեղէք աղերսանքը, և այս բոլորը Պէթովէնեան բազմալարեան գոռ ու գրաւիչ ստեղնաշարով: Ծոխ է իր բնութեան երանգապնակը: Լոյծ տարրերէն մինչեւ հեռաւոր ու հազիւ զգալի շուքերը, և մինչեւ հորիզոնուող կարկառները բնութեան սքանչելիքներուն, կը տիրապետուն ու կը թանձրանան իր գրչին տակ, գոյն, գիծ և եզր կազմելու համար իր մտածումին: Այս մարդին վրայ իր փոխաբերութիւնները — միայն հմտութեան արդիւնք չեն, ոչ ալ մտքի զուգորդութիւն, այլ արտակարգ ճառագայթումը, սրտին ներքին թելագրականութեամբ հարուստ, որ հանճարներուն յատուկ է միայն:

Նարեկացին հանճարեղ ու ներուժ գրւագէտ մըն է, և աղօթքը իր գրչին տակ

կը վերածուի բնութեան ու հոգիի համանուագի:

Աղօրք եւ միսսիփականութիւնը. — Նարեկացիի մասին արտայայտուող մեր բոլոր հեղինակները, Նալեանէն մինչև Թորգոմ պատրիարքը, Նարեկը նկատած են միստիքական գրականութեան մեծագոյն արտայայտութիւնը մեր մեջ: Տեսակէտ մը՝ որ արդիւնք է առաւելապէս Նարեկով պայմանաւոր ներքին մշուշին և իր շուրջ աւանդուած հրաշապատում զրոյցներուն: Սակայն պէտք է մոռնալ որ միստիքները առանձին դասակարգ են, և կը ներկայացնեն գերադրութիւնը հաւատքի վիճակներուն: Անոնք իրենց զգայնութեամբը, աւելի ճիշդ զգայարանքներով է որ կը հաւատան: Անոնց յատկանշական երևոյթներէն մին է տեսակ մը սարսաղականութիւն աստուածեան հեղանիւթին հանդէպ, տեսակ մը ընկալչութիւն որ կը յայտնուի արտաքին, գրեթէ նիւթական հետքերով: Զգայախաբութիւնը յաճախ կ'ընկերանայ այս զգայութիւններուն ու կը լուսաւորէ զանոնք: Պշուցումը, հանդարտ հայեցողութիւնը այս վիճակին ամենէն պարզ ձևերն են:

Զգացական տարրերու այս գերիշխա-

նութիւնը՝ տրամաբանող, վարդապետական գատուամներուն վրայ միտալք վիճակներուն ամենէն մեծ յատկանիշներէն մէկն է: Երբեմն դէպի շնորհը իրենց արշաւին մէջ, անոնց ըրած հոգեկան նոր գիւտերը՝ իրենց գրականութեան ամենէն յանկուցիչ խռովքներէն մէկը կը կազմէ:

Նարեկացին կարելի⁶ է զետեղել այս գասակարգին մէջ: Դժուար է պատասխանը:

Աւանդութիւնը կը խօսի ի նպաստ Նարեկացիին: Առհեր-ի տեսիլքը ոմանք իբրայդ կ'ուզեն շահագործել: Բայց մեր գրականութեան մէջ ո՞ր սուրբին խնայուած է այդ կարգի բախտ մը: Գրքին ներքին փատերէն քանի մը հատը որոնք աստուածային տեսիլքի մը ակնարկութիւնները կը պարունակեն, կը տկարանան հիմնական այս առարկութեան առջև: Անոնք միշտ աստուածաշնչական տեսլերեոյթներու վերյուշումներն են՝ կամ թէ անոնցմէ զուգորդուած: Թող թէ այս գերերանութեան առաջնորդող վիճակները պատրաստուած չեն երբեք: Անիկա տպաւորապաշտ բանաստեղծ մըն է որ արագ արագ լար ու ստեղ կը փոխէ: Իր զգայնութեանը մէջ կան տարրեր որոնք իր արուեստը կարելի կ'ընեն: Անհրաժեշտ է նոր ձև գտնել, տարագելու համար ըս-

տեղծումին ու զգացումին, տեսիլքին ու հաւատամքներէ թեւագրուած մտապատկերներուն, ուրուացող անդունդներուն ու Ս. Գրքի լաստերովը պարածածկուած կամուրջներուն մէջտեղը ծածանող իր նկարագրովը:

Միստիքը, պէտք է մոռնալ որ կը յաւակնի գիտնալ աւելին՝ քան ինչ որ կարելի է ձեռք բերել իմացականութեամբ: Եւ այս կարելի է հաստատել առանց արտայայտիչ պատճառի, որովհետեւ հաստատումը արարք մըն է և կախում ունի հետեւաբար զգացումէն և կամքէն: Անոր համար է որ կան երկու կերպ միստիքներ, անոնք որոնք կ'ուզեն և անոնք որոնք կը սիրեն իրենց հաւատքը և կարելի է ըսել որ միստիքականութիւնը կը կայանայ ձերբազատութեամբ, ըլլայ սիրոյ թափով մը և կամ կամքի ճիգով մը՝ այն սահմաններէն ուր հայեցողական բանականութիւնը զինք կը դնէ:

Անշուշտ որ կրօնը, իր խորքին մէջ, էապէս միստիք հասկացողութիւն մըն է, թէ իբր ըմբռնում և թէ իբր գործօնութիւն մարդուն և Աստուծոյ միջեւ. և իբր այդ փորձառութիւն մը՝ ինչպէս են արտաքին աշխարհի հետ մեր ունեցած հաղոր-

գաղցուծիւնները: Սակայն միտախփները կը հաւատան իրենց ներքին փորձառութեանց առաւելապէս, և թէ այդ վիճակը մէկ կողմէն մեր ներքին միութիւնը և միւս կողմէն մեր ամբողջական սրբութիւնը իր զէնիթին կ'առաջնորդէ:

Հոգին, նոյնիսկ իր անգիտակից խորութիւններով, ունի ընդլայնումներ, լինելութիւններ, որոնք փորձառութեան ներքեւ չեն իյնար: Բայց որ ճամբայ կը պատրաստեն անգրգգայական հայեցողութիւններու, սուղումներու և տառապանքներու: Պարզ է թէ մենք միայն այս աշխարհի համար չենք եղած և ունինք գերզգայական ապրումներ՝ որոնք չեն սահմանաւորուիր տեսանելի և շօշափելի այս աշխարհով: Մարդեր ունի մեր հոգին, որոնք չեն խորաչափուիր մեր տրամաբանութեան և խելքին սահմաններովը: Իրաւունք ունէր Հերակլիտէս երբ կ'ըսէր «կարելի է գտնել հոգիին սահմանները, որ ուղղութեամբ ալ որ ուղեւ ճամբորդել»: Բաներ կան մեր մէջ, որոնք կը պահանջեն ուրիշ զգացումներ, քան ինչ որ կրնայ հայթայթել մեզի մեր ֆիզիքական միջավայրը: Մեր մէջ կայ «անգին» մը՝ որուն գիտակցութիւնը քիչ անգամ «ներկայ» է մեր մէջ, բառին տա-

լով իր հոգեխօսական անմիջականութիւնը :

Այսպէս երբ կը մտածենք միստիք փորձառութիւններու և անոնց տեսնելու և զգալու կերպին, կը համոզուինք թէ մարդկային հոգին կը գերազանցէ ինքզինքը, երբ կը շրջապատուի հոգեկան աշխարհով, և այդ ձեւով ինքզինքը կ'արձակէ թերեւս իր բուն իսկ ճակատագրին, որ ամէն պարագայի տակ մէկ ու կէս կանգուննոց մարմնի մը սպասարկելը պիտի չըլլար : Միստիքները, ըլլան անոնք քրիստոնեայ կամ ուրիշ կրօններու պատկանող, կը հետազօտեն աւելի բարձր մակարդակ մը կեանքի, քան ինչ որ սովորական մարդեր կը ձգտին ունենալ :

Չկայ կրօն մը, վարդապետութիւն մը և երկիր մը՝ ուր ան զանազան կերպարանքներու տակ չհետապնդէ այս անմիջական ներկայութեան տագնապը : Հոս է որ միստիքութիւնը կը տարբերի ընդհանուր կրօնականէն : Ամէն ազօթք միստիքին համար վերացում, երկնայնացում ըլլալէ առաջ, նիւթական զգայութիւն է գըրեթէ, չըսելու համար մարմնական ապրում :

Միստիքականութեան նպատակն է հաստատել Բացարձակին հետ գիտակից հա-

զորդակցութիւն՝ սիրոյ միջոցաւ։ Մինչ
 կրօնը կը ջանայ առհասարակ բաժնել աս-
 տուածայինը մարդկայինէն, միստիքակա-
 նութիւնը կ'անցնի աւելի անդին, միացնելու
 ինքզինքը Աստուծոյ, սուղուելու անոր
 մէջ, ուրանալու աստիճան իր անհատակա-
 նութիւնը, գործելու, մտածելու և զգալու
 բոլոր եղանակներովը։ Վասնզի մարդը
 բաժնեկից է աստուածային նկարագրին,
 պայմանաւ որ կորսնցնէ այն բոլորը, որ
 մարդուն մեղանշական մասին կը վերաբե-
 րի, երբ իր մէջ լռեն զգայարանքներու
 աղմուկներն ու չքանան արտաքին աշխար-
 հի պատրանքները, և հոգին զտուած,
 մաքրուած և իր միութեան վերածուած
 պատրաստ ըլլայ մտնելու երկնային առա-
 գաստէն ներս։ Եւ այս բոլորը սիրոյ միջո-
 ցաւ միայն, Աստուծոյ նկատմամբ զգաց-
 ուած այն անհուն սիրովը, որ մոռցնել կու
 տայ իրենց աշխարհային բոլոր կապերը։
 Իրենց վերջին նպատակին, Աստուծոյ կա-
 րենալ հասնելու համար, միստիքները կը
 պահանջեն երեք վիճակներ, սրբութեան,
 գիտութեան և գերագոյնին միանալու եր-
 բեակ վիճակներ, այս վերջինը երանական
 վիճակն է, յատուկ միայն իրական միս-
 տիքներու, որոնք Աստուծոյ հետ կը կե-

նան դէմյանդիմանական տեսութեան մը մէջ, անոր հետ խօսակցելու և անոր հըպելու աստիճան:

Հրէից կրօնը մէկ կողմէն իր աստուածեան ու վերանցական նկարագրով, և միւս կողմէն իր շեշտուած ծիսապաշտութեամբ ու նեղմտութեամբ, խոստացուած միջավայրը չէր միատիքականութեան. սակայն, ինչպէս ըսինք, բոլոր իրական կրօնները ունին այս տարրերը իրենց մէջ: Ս. Գրքի մարգարէներուն, թագաւորներուն և տեսանողներուն չէ պակսած տեղ տեղ միատիք փորձառութիւնը: Եսայիի տեսիլքը տաճարին մէջ, դասական օրինակն է միատիք այս փորձառութեան:

Նոր Կտակարանը այս տեսակէտով աւելի է Հինէն, և ունի միատիքական դրութիւն մը, մասնաւորաբար Պօղոս և Յովհաննէս առաքեալներու գրուածքներուն մէջ, որոնք աւելի լայն չափով հաղորդ էին Հին Կտակարանի վերջին դարերու գրականութեան և Փիլոնի ու յոյն հեղինակներու գրուածքներուն:

Եկեղեցւոյ հայրերու միատիքականութիւնը հիմնուած է գլխաւորաբար Հին և Նոր Կտակարաններու վրայ, պարունակելով նոյն ատեն բազմաթիւ յոյն և հեթա-

նոս տարրեր: Երանոսէն մինչեւ Կղեմէս, Որոգինէս և Օգոստինոս ու մինչեւ Տիոնիսիոս Արիսպագացին, ճնշումին ներքեւն էին հելլէն մշակոյթին և միջավայրին: Ճիշտ է՛ միստիք վիճակը պայմանաւորել դարերով, անոր կը հանդիպինք ժամանակի սանդուխին վրայ ամէն տեղ, նոյնիսկ մեր օրերուն: Կը գոհանանք այս չափով բանալու փակագիծը այս ընդարձակ նիւթին, անցնելու համար մեր գրականութեան ամէնէն մեծ միստիքը դաւանուած Գրիգոր Նարեկացիի հարցին:

Անոնք որ Նարեկը կը նկատեն միստիք գրուածք, իրենց դատաստանը կը հիմնեն դրքին հակասական և ոչ վերլուծելի արտայայտութիւններուն վրայ (Գիւտ եպիսկոպոս) և կամ արտաքին վկայութիւններէն, աւանդութիւն, հրաշք, տեսիլք, կ'եզրակացնեն անոր մեծ միստիք մ'ըլլալը:

Անշուշտ թէ Նարեկացիի դէմյանդիմանութիւնը Աստուծոյ հետ, և կարգ մը գլուխներու մէջ (ԺԲ. ԶԲ. ԼԱ. ՂԱ.) գլխաւորաբար իր արտայայտութիւնները, թանձր բայց խորհրդաւոր շեշտեր ունին նման միստիքներու: Սակայն քիչ մը աժան և արագ կը թուի մեզի այս արժեւոր-

րումը: Ըսինք վերի մեր սահմանումներուն մէջ, թէ միստիքները անմիջական ներկայութեան տագնապը ունին, և իրենց այդ փորձառութիւնները երբ կը հաղորդեն բանիւ և գրով իրենց շուրջիններուն, անոնց կուտան անձնական շփման ու վկայութեանց փաստը, իբրեւ հանգէս մը նիւթական ապրումներու: Աղօթամատեանը մեզի քիչ տարրեր կուտայ այս ուղղութեամբ, և ամբողջապէս միստիք փորձառութիւններէ չի բխիր, սակայն ունի գլուխներ և մասեր՝ ուր անոնց ցուքը կայ: Յետոյ մի մոռնաք որ միստիքները աւարտած, իրենք զիրենք ամբողջացուցած հոգեկան գրութիւններ են: Դժուար է որ միստիքէ մը բխած գիրք մը, ըլլայ նոյն ատեն աստուածաբանութիւն, կրօնական մեկնութիւն, բանաստեղծութիւն, հռետորութիւն և ընդհանուր ջատագովութիւն:

Աւելորդ կը նկատենք մէջբերումներ և համեմատութիւններ ընելը: Անոնք որ ծանօթ են մեր յայտադրած նիւթին և աղօթամատեանին, կը հասկնան թէ ինչ ըսել կ'ուզենք այս ընդհանուր որակումներով: Միստիքը ամբողջ մարդկային տրաման կը ձգէ ակօսին մէջը իր գերագոյն ապրումին, և կը քալէ աստուա-

ծային ու մարդկային զոյգ եզրերովը։ Մարդկային եզրի վրայ իր տարբերացումը ընթացիկ վարդապետութենէն հոն է՝ որ միստիքը Աստուծոյ անմիջական ներկայութիւնը իբր իր մարմինը կը պտըտցնէ իր ետեւէն։ Այս ահաւոր ներկայութեան շուքը հեղինակն է իր տրամային, այս է պատճառը որ պզտիկ մեղք մը անհուն կերպով կը խոչորնայ իր մօտ։ Բայց աղօթամատեանի ընդհանուր նկարագիրը տրամախոհական, աստուածաբանական իրողութիւն մը ըլլալով՝ չենք կրնար անոր հեղինակը տեսնել իրական միստիքի պատկերին մէջ։

Ճիշտ է թէ միստիքը իր գրական արտայայտութիւններու մէջ կը ջանայ երբեմն երաժշտական ներդաշնակութիւն դնել, քան իմացական գաղափար կամ տրամաբանական կարգ։ Միստիքներու գրութիւնները կարելի է վերլուծման ենթարկել քննադատական սովորական ճամբաներով՝ ոճի, տրամաբանութեան, գեղարուեստական և հոգեբանական տեսակէտներով, անհրաժեշտ է ունենալ քննախուզութեան իւրայատուկ օրէնք։ Նարեկացին մեծ գրագէտ մըն է, բայց հազիւ թէ միստիք։

Բանաստեղծը եւ միստիքը. — Բանաստեղծը, ըստ սահմանին, այնքան աւելի

բանաստեղծ է որքան աւելի տառապի իր փորձառութիւնը հաղորդելու պահանջէն։ Մինչդեռ միստիքը աւելի նուազ պահանջ կը զգայ ինքզինք արտայայտելու։ Այս տեսակէտով երբ բաղդատութեան գնենք իրարու հետ բանաստեղծն ու միստիքը, գաղափարներ, զգացումներ և պատկերներ կարենալ հաղորդելու իրենց գիւրութեանը մէջ, բանաստեղծը կը գերազանցէ։ Միստիքը կը նախընտրէ աւելի լռել քան խօսիլ, յափշտակուիլ քան յափշտակել։

Ինչ որ մարդ յստակօրէն կը յղանայ, կրնայ նոյն յստակութեամբ արտայայտել։ Սակայն ինչ որ ունի մարդ, այն որուն միացած է իր հոգիին ամենասուր ծայրովը, չի կրնար տալ։ Երկու պարագային ալ ուրիշ տիրացում մը կայ, իրաւ սեփականութիւն մը, առանց որուն ոչ բանաստեղծութիւնը և ոչ ալ միստիսիզմը գոյութիւն պիտի ունենային։ Սակայն բանաստեղծութիւնը աւելի մակերեսային է, բանաստեղծը չի կրնար չխօսիլ և հոս է իր թէ փառքը և թէ տկարութիւնը։ Գանձ մը իրեն ընծայուած է զոր բառերու մոգականութեամբ մը ուրիշներու ալ կը փոխանցէ։ Սակայն զայն ունենալու և փոխանցելու իր կերպին մէջ բանաստեղծը մակերեսին միայն

կը հպի և այդ չափով կը հաղորդակցի գերագոյն գեղեցիկին :

Միստիքը, որ իր ունեցածը ուրիշին հաղորդելու ոչ փոյթ և ոչ ալ մտադրութիւն ունի, աւելի խորամուկս կերպով իրականութեան մէջ յառաջանալ կը փորձէ :

Եթէ ուղենք փոխ առնել Paul Claudel-ի բացատրութիւնը Animus և Anima-ի առածաւոր մեկնութեան համաձայն, բանաստեղծութիւնը Animus-ի գերով բացատրելէ, իսկ միստիքականութիւնը Anima-ի :

Բանաստեղծը ինչպէս ըսինք իրերու մակերեսին կը հպի, անմիջապէս բաժնուելու համար, որպէսզի հաղորդէ իր տպաւորութիւնն ու ապրումները, բաւերու մոգիչ արտայայտութեան մը մէջ : Մինչդեռ միստիքը աւելի խորամուկս իրականութեան՝ կը կորսնցնէ ինքզինքը, անոր մէջ բռնել կարենալու համար խոր և ամբողջական իր ապրումները : Բանաստեղծներ, եղած են ըսելու համար աւելի, քան ըլլալու : Անոր համար զօթողները գերագաս են բանաստեղծներէն բարոյական գետնի վրայ :

Միստիքի փորձառութեան խորը անիմուս և անիման սիրոյ արարքի մը մէջ կը գործակցին, հոգեբանօրէն անհրաժեշտ է ասիկա : Բանաստեղծին մէջ անոնք շուտով

իրարմէ կ'անջատուին, կարելի ընելու համար անխմուսի գործունէութիւնը: Բուն իրականութիւնը, երկուքին համար ալ Աստուած է, երկուքն ալ կը հպին անոր, սակայն մին մակերեսէն և միւսը խորքէն, և ասիկա ինչպէս ըսինք խառնուածքի անհրաժեշտութեամբ մը: Խօսքեր գտնելու փոյթը շատ կը փնտռէ սրտի շարժումին, որուն զօրաւոր առքին մէջ է միստիքը: Միստիքականութիւնը ապրում է ամբողջ, և եթէ արտայայտութիւն ուզէ ըլլալ, դէմ գործած կ'ըլլայ որոշ չափով իր բնոյթին, վարուելով օգտապաշտ ձգտումներէ: Յարատեւ լիացման ընթացք մըն է միստիքականութիւնը, աստուածային լիութիւնը իրեն նպատակակէտ ունեցող: Բանաստեղծը խօսողն է, երգողն է, բացատրողն է, ճարտարապետողն է եթէ կ'ուզէք, բայց միստիքը երազողն է, տեսանողն է, այս բառերու ազնուագոյն և լիագոյն առումով:

Միստիքականութեան ամենէն կարեւոր երևոյթը Աստուծոյ ներկայութեան անմիջական զգացումն է, մնացեալը, ֆիզիք յափշտակութիւն, զգայարանքներու առկախում, զգացական կամ երեւակայական տեսիլներ՝ երկրորդական են, որոնք կրնան

սակայն ընկերանալ գլխաւոր երեւոյթին որ
աստուածտեսութիւնն իսկ է :

Եթէ ուզէինք իբր եզրակացութիւն
ճշտորոշել միստիք ապրումի և առանձնա-
յատկութեանց գլխաւոր գծերը, պիտի կըր-
նայինք ըսել . ա . Միստիքը ունի կարճ և
աննախատեսելի վայրկեաններ, որոնց ըն-
թացքին ինքը ոչ թէ ճիգով այլ կոչուելով
է որ անմիջական հպման մէջ կ'ըլլայ ան-
հուն բարութեանը հետ, առանց պատկերի
և խօսքի : Բ . Այս գրեթէ փորձառական ըմ-
բռնումը Աստուծոյ, յաճախ փոփոխական
յստակութեամբ մը և ուժգնութեամբ մը,
ցաւագին ու հեշտախառն, անպատմելի է :
Գ . Հակառակ այս ընդհանրութեան, միս-
տիք ծանօթութիւնը սովորաբար հարուստ
է ներքին և անբաղադրելի ճառագայթումի
մը խորաթափանցումով, ուր չոր ու վերա-
ցական ծանօթութեան տեղ, ունինք անմի-
ջական, անվիճելի և տիրական յայտնու-
թիւն մը : Միստիքական կեանքի այս յատ-
կանիչերը կ'արդարացնեն այս կարգի գրու-
թեանց մեծամասնութեան մէջ բնազդական
կերպով գործածուած լեզուն : Ինչպէ՞ս տալ
այդ տպաւորութիւնը : Անոր ուժը, անոր
անակնկալը, անոր ինքնատպութիւնը կը
մղէ միստիքը գործածելու ամենակներախ

արտայայտութիւնները, առնուած յաճախ
ամենամտերիմ մթութիւնները ցուցադրող
բաղդատութիւններէն: Անհրաժեշտ է տալ,
մարդկային օրկանիզմը իր ամենախորուն-
կէն յուզող տպաւորութիւններ, ամենա-
տարօրինակ պրկում պահանջող: Միստիք-
ները կը գործածեն հակադրութիւններ,
հակադիր եզրեր, մինչև հակասութիւննե-
րու գացող: Այս չափազանցութիւնը նշան
է և միւսնոյն ատեն միսթարութեան միջոց
մը՝ ամէն ինչ կարենալ ըսելու իրենց ան-
կարողութեան: դ. Միստիքներու հայեցո-
ղութեան խորքը, այն անմիջական համեղ
հպումն է առաջին սիրոյն, որուն մէջ է որ
միստիքական փորձառութիւնը իսկապէս
ինքզինքը կը գտնէ ու կը ճանչնայ:

Բանաստեղծին լուսաւորութեան աս-
տիճանը չի հաւասարիր միստիքին հետ:
Միստիք ծանօթութիւնը աղօթքին աւելի
մօտ է քան բանաստեղծութեան: Գաղա-
փարներէն, պատկերներէն և զգացումնե-
րէն անդին, մակերեսի միջանկեալ բոլոր
կարողութիւններով՝ բանաստեղծական ճա-
նաչողութիւնը իրականութեան կը հասնի
ոչ անմիջականօրէն, այլ իր խորունկ եսին
նուաճումովը:

Իւրաքանչիւր արուեստագէտի գիտակ-

ցութեան մէջ, աշխարհը կը ցոլանայ մասնաւոր և միակ կերպով մը: Իւրաքանչիւր արուեստագէտը կը թուի ըլլալ անծանօթ հայրենիքի մը քաղաքացին. հայրենիքի մը՝ (anima) զոր ինքն իսկ մոռցած կամ անգիտացած էր: Եւ որքան որ արուեստագէտը մօտենայ այս հայրենիքին, այսինքն որքան նուաճումը ըլլայ ուժգին և ուղղակի, այնքան իր գործը գեղեցկութեան և կատարելութեան կը բարձրանայ:

Իր գիտակցութեանը մէջ խորապէս կորսուած այս հայրենիքին մէջ է որ Բրուս կը փորձէ վերադառնալ, գտնելու համար իր տպաւորութեանց իսկութիւնը և վերարտադրելու համար զանոնք իր գործերուն մէջ, զոր խորը պեղելու իր մեթոտը կ'անուանեն իր գործը դատողները: Իր էութեան ամենաթաքուն բայց լուսաւոր մասերը դուրս բերելու համար է որ արուեստագէտը իր գործին մէջ պիտի վերարտադրէ աշխարհը, ոչ թէ պայմանադրական պատկերներով և ծանօթութիւններով, որոնք հասարակաց են, այլ ձեւափոխելով իրականութեան կերպարանքները, նոյն այդ իրականութեանը հասնելու համար: Ձեւազեղծում, և ոչ թէ ճշգրիտ մերձեցում. վերբերելու համար anima-ն, այսինքն այն

իրականութիւնը որուն կը նկրտի հասնիլ, ծակելով եսին քարացած կեղեւը:

Բանաստեղծութիւն եւ արձակ. — Ամէն բանէ առաջ Նարեկի լեզուն կշռաւոր է (rythmique), իբրեւ արգիւնք անշուշտ ներքին, մտածումի բիքմից, և բարացուցիչ մը իր մեծ բանաստեղծ մը ըլլալուն, ուր բառերը կը դադրին իրենց սովորական իմաստէն՝ յայտնուելու համար նոր նշանակութեան մը մէջ: Վասնզի երբ բառերուն կամ նախադասութեանց կը պակսի մագնիսը, ներշնչումը, կտորը կը դառնայ արձակ: Նարեկը բանաստեղծական է ամբողջապէս, ու այդ է պատճառը որ իր տողերը ունենան մագնիսականութիւն և կշռոյթ: Եթէ ուզենք պատկերով մը բացատրել տարբերութիւնը բանաստեղծութեան ու արձակին, կարելի է ըսել թէ արձակը կը համեմատի պարզ քալուածքին, իսկ բանաստեղծութիւնը՝ պարին: Հատածները, այսինքն չափական դրութիւնը չէ որ դրուածքին կուտայ կըշռոյթ, այլ այն ներշնչումը որ զայն կը թեւաւորէ և նախադասութեանց կուտայ նոր կերպարանք և նշանակութիւն:

Այս է պատճառը անշուշտ, որ Նարեկի գլուխները վերածուին յաճախ նոյնակշիռ յարեւմտեան ամբողջութիւններու, նոյն բա-

ռերով սկսող և նոյն բիքմին ներքև: Ինչ-
պէս ըսինք, նախորդ գլուխներուն մէջ,
այս շարքերը յաճախ վարդարաններու պէս
կ'երկարին, սակայն դժուար է գայն գնա-
հատել և սիրել՝ շնորհիւ այն սեռն ու սերտ-
ներքին թրթռացումներուն, որոնք Նարե-
կին կուտան կերպարանք ու նշանակու-
թիւն: Յետոյ, մերձիմաստ, համազօր տե-
սիլներու այս համաչափ յաջորդութիւնը որ
հազիւ բարձրագոյն և սաստագոյն տեսիլով
մը կ'աւարտի՝ կ'ընէ երգի մը տպաւորու-
թիւնը, շնորհիւ իր նորութեան և նորոգման:

Բանաստեղծականութեան վերագրելի է
նոյնպէս Նարեկացիի մօտ, իմաստը շատ
յաճախ բառին ստորագասող ճաշակը՝ տե-
սակ մը զօրեղատիպ բառեր գործածելու,
և իր տողերն առատօրէն յեռլու անոնցմով:
Բայեր, ածականներ, անուններ իրենց վառ
ու շչուն ճոխութեանը շնորհիւ, իրաւ է
թէ լեզուին կուտան նոր գանձարանի մը
երեւոյթը, և իր աղօթքները կը վերածեն
յաճախ իրենց զրահանքին մէջ շողշողացող
բանակներու, կամ արեւէն սլաքուած ու
պսպղուն ծովի կոհակներուն, ծանրաբեռն-
աւելի նախագասութեանց արտաքին տար-
րերով, քան իմաստներու մանուածներով:
Յեռու, շարել, կուտել, թանձրացեալ,

խօտագրողմ, հրփնորող մտապատկերներ, թոյլտուութեամբը համեմատաբար պարզ գաղափարի մը՝ որ կը բաւէ և կ'արժէ իբր բանաւորութիւն այդ խմբումներուն, ա'յնքան տպաւորուած ըլլալ բառերուն անհատական գոյութեամբ ու զանոնք գրեթէ ըմբոստ, անստորադաս, ինքնաբաւ կեանքի մը բարձրացնելու զուարճութիւնն ունենալ, ահաւասիկ ինչ որ կը թուի թաքուն ու կենդանի մեթոտն ըլլալ ընդհանրապէս Նարեկի հեղինակին:

Նարեկացին, իր բռնկող ու անզուսպ հոգիին չէ կրցած ծանօթ ոեւէ չափ մը յարմարցնել: Իր ներշնչումի յորդառատ թրթռացումներուն խաղընթաց ու մերթ-գահավիժող սահանքին պատշաճ, իր տողերը մերթ մեղմ և մերթ ուժգին, կ'առնեն կշռոյթի երաժշտական բոլոր ազատ ու քաղցրահնչիւն չափերը: Հակառակ իր լեզուական, քերականական, կանոնադանց ու պերճ սանձարձակութիւններու՝ որոնք Նարեկացիի քերթողական հանճարի տեսակ մը անիշխանական ոգիէն կը պոռթկան. հակառակ իր նմանատառական ու երբեմն ճոռումութեան մօտեցող արտայայտութիւններուն, որոնք հետեւակ գրչի մը տակ խրտուցիչ պիտի նկատուէին. Նարեկը կը

պահէ իր ընթացին հաճելի եղանակաւ որում-
ները և թափը՝ շնորհիւ ինչպէս ըսինք այն
ներշնչումին որ գերազանցօրէն իրենն է :

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Դարերու հասակով, ազգային գրեթէ
անգիտակից հոգիին իջած գործի մը առջև,
վերլուծումը պարտաւոր է ամփոփուիլ և
քանի մը հիմնական գիծերու վրայ սեւեւել
ոչ միայն այդ գործը, այլև այդ գործին
ետեւ հեռացող, բացուող, աղուորցող գի-
ծերու այն ոստայնը, որոնց մէջ օրօրուած
պէտք է ըլլայ այդ ժողովորդին ամենէն
ամուր հոգեմասը: Տարակոյս չկայ որ Ա-
ղօթամատեանը ընդունակ է նման ճիգ մը
թելադրելու վերլուծողին:

Չենք ետ դառնար անոր մէջ հաստա-
տելու հայ գրական ոգիին, չըսելու համար
հանճարին հիմնական յատկանիշերը: Չենք
դառնար ետ անոր մէջ կրկին հաստատելու
համար հայ զգայնութեան քանի մը խորա-
գոյն աւօսները և բարձրագոյն լարերը:
Չենք դառնար ետ նոյն անկեղծութեամբ
խոստովանելու այդ գործին մէջ խոշոր
խրամատային նուաղումները, որոնք կար-
ծես մեր պատմութեան նուէրն են մեր

Ժողովուրդին, այս ամէնը եղած են կան-
խող էջերուն մէջ:

Փորձ մը այս գործը ազգերու գրակա-
նութեանց պատկառելի կրկէսին առաջնոր-
դելու, և ազգերու արժէքներուն հանդի-
սարանին մէջ իր արձանը ամրապինդ կանգ-
նելու՝ թէև գրական, բայց ամբողջովին ի-
րականութեան հակակշռէն դուրս կարելիու-
թիւն մը չէ: Կը զգուշանամ թերևս անկէ,
հպատակելով մեր դարու ոգիին, որ նման
բոլոր արժէքներու վրայ կարծես ստիպո-
ւածաբար, տարակոյսին շեշտը կը հետա-
պընդէ:

Կը զգուշանամ ատկէ ուրիշ տագնա-
պով մը, գրականութիւն ընելու մեր օրե-
րուն ընդհանրացած հստոտութիւնը:

Անտարակոյս որ մեծ գիրք մըն է Ա-
ղօթամատեանը, քանի որ մարդկային մե-
ծութիւններու բոլոր սանդուղներուն հա-
ւասար բաղմաթիւ հատուածներ կը պա-
րունակէ: Անտարակոյս որ մեծ գրագէտ
մըն է հեղինակը, քանի որ այդ հատուած-
ներու ետեւէն անտիպ, յանդուգն, մին-
չև իր օրը չխօրաչափուած աշխարհներու
խուզարկումին հետամուտ գրելու կերպ մը
ստեղծած է գրեթէ միակտուր, խորքի և
ձևի այս արտակարգ յաջողուածքի համա-
դրութիւնը ուրախ ենք կարենալ կազմելու
միտքէն ինչպէս կեանքէն:

— Միտքէն՝ որուն տեսակը Ռդօթա-
մատեանին մէջ առնուազն հաւասար է այդ
ժամանակներու բարձրորակ բոլոր իմացա-
կանութեանց ներկայացող հարցերու վեր-
լուծումին, խորացումին մէջ երբեք չտկա-
րացող ուժով մը: Ըսել թէ երկու կտակա-
րաններուն ամբողջ գաղափարաբանութիւնը
յատակը կը կազմէ այդ մտքին, չի նշանա-
կեր անոր ինքնատպութիւնը կործանել:
Նոյն բջիջն է որ կը դառնայ հազարաւոր
դարերէ ի վեր, կազմելու համար իրերա-
մերձ բիւրաւոր կերպարանքներ, մարդ-
կային մարմնի գետնին վրայ:

Ըսինք արդէն, ու կ'եզրակացնենք,
թէ Նարեկը նուազ միստիքական է. այս
տեսակէտով Նարեկացին աւելի գործօն,
գործնական նկարագիր մը ունի, և ցոյց չի
տար հանդարտ երկնահայեցողութեան մէջ
պշուցեալ մարդու մը պատկերը: Իր գոր-
ծին մէջ չենք հանդիպիր հոգեբանական
զրուագի մը՝ որ հետեանքն ըլլայ միստիք
ընկղմումին: Իսկ եթէ Նարեկի աղօթք-
ները չեն լրացներ դասական նկատուած
աղօթքներուն բոլոր պայմանները, ատիկա
թերութիւն մը ըլլալէ աւելի՝ առաւելու-
թիւն մըն է, վասնզի այն աւելին որ ան
կը բերէ, կը գերազանցէ բոլոր կարելի
խոստումները նման հատորներէ:

— Կեանքէն՝ որ Աղօթամատեանին մէջ արտակարգ խտութեամբ կտորներու դրուած թիւն մըն է, փնջուած ընդարձակ աշխարհէն ուր կ'աճին մեր յիմարութիւնները, կը շարունոտին մեր մեղքերը, կը շուշանուն մեր երազները:

Այդ միտքէն և այդ կեանքէն ճամբա՞յ՝ գէպի ամբողջ մարդկութեան միտքն ու կեանքը, ապահովաբար այո:

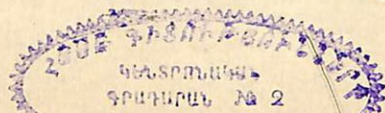
Նարեկը մեր ժողովուրդին փառքին ու տկարութեանց հաղորդ, անոր կարելիութենէն խոստում, և անոր իրագործումներէն իբր վկայութիւն, երբ մեր նոր գրականութիւնը ուզեց արժեւորել, ապահովաբար գրականութիւն չէր որ կ'ընէր:

Մեր ժողովուրդի պարզագոյն անհատէն մինչև բարձրագոյն տեսանողը՝ գիծ մը կայ այդ գիրքէն անցնող: Ձայն չհասկցողն իսկ մաս ունի անոր խորհուրդի էութենէն, գայն թափանցողը իր հպարտութենէն:

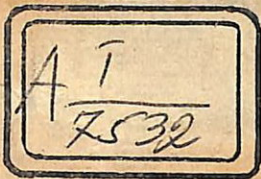
Ասոնք վճիռներ չեն ընթերցողին: Մենք կը հաւատասնք թէ՛ նարեկին ընթերցումը հիւանդին վրայ ինչպէս երբեմն մահը ետ կը մղէ, այնպէս ալ հոգեկան հիւանդի մը նուազ աչքերու դիմաց, այս փառքին լոյսը բաւ է ամբողջ աղջամուղջը փարատելու:

Մեր գրականութեան գերազանց հայ գիրքն է՝ Նարեկը:

Վ. Ն. Ջ.

(12)

ጥቅም 15 ዓ. ጥበቃ.

19-15-47 ዓ. ጥ